

Fangeleirene i Nordland under andre verdenskrig

*En undersøkelse av dødstallene for de sovjetiske krigsfangene i leirene
Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården fra 1942 til 1945*

—

Fredrik Mathiassen-Hafstad

His-3980 Masteroppgave i historie ved lektorutdanninga. Mai 2018

Forord

Min interesse for andre verdenskrig stammer først og fremst fra min oppvekst i Beisfjord, ved Narvik. Etter mange timer med fotball på en grusbane innerst i den lille bygda, ble jeg oppmerksom på stenstøttene ved siden av banen. Med tiden ble jeg forklart at på dette området hadde det vært opprettet en fangeleir for jugoslaviske og sovjetiske krigsfanger under andre verdenskrig. Etter å ha lest boken til Ljubo Mladjenovic om den grusomme tragedien i Beisfjord, ble jeg forbauset og sjokkert. Ikke uvanlig nok er det de sjokkerende hendelsene som vekker nysgjerrigheten, på godt og vondt. For mitt vedkommende ble fangeleirer i Norge et interessefelt som siden da ikke har sluknet. Etter en samtale med Michael Stokke og Ulf Eirik Torgersen fra Narviksenteret falt valget på å undersøke dødstallene for ulike fangeleirer i Nordland. Det har vært et krevende og utfordrende arbeid, men ønsket om å finne svar har bare blitt sterkere.

Det er mange som fortjener en ydmykt takk for hjelp til avhandlingen min. Særlig vil jeg takke min veileder Marianne Neerland Soleim for å ha brukt tiden sin til å lese og gi konstruktive tilbakemeldinger på arbeidet mitt. Hun har vært tilgjengelig til enhver tid angående spørsmål, utfordringer og tilbakemeldinger, og fortjener igjen en stor takk. Jeg vil også takke Michael Stokke for god hjelp i arbeidets startfase og videre utveksling av materiale. En takk går også til Stig Olav Johansen og Trond Inge Mathisen som har bistått med ytterligere materiale.

Til sist vil jeg takke min familie som har gitt meg motivasjon, oppmuntring og støtte til enhver tid. Jeg hadde ikke klart det uten dere!

Fredrik Mathiassen-Hafstad

Tromsø, 11. mai 2018

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1. Innledning.....	1
1.1 Tema og problemstilling.....	1
1.2 Tidligere forskning.....	2
1.3 Begrepsdefinisjoner	4
1.4 Kildematerialet	9
1.5 Metode	12
1.6 De sovjetiske krigsfangene i Norge – En historisk bakgrunn.....	13
1.6.1 Russeneinsatz	13
1.6.2 Det tyske krigsfangevesenet i Norge.....	15
1.6.3 Nordlandsbanen og de sovjetiske krigsfangene.....	17
Kapittel 2. De utvalgte fangeleirene og dødstallene	19
2.1 Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården.....	19
Kapittel 3. Mulige årsaker til dødstallet i fangeleirene.....	23
3.1 Leirkomplekset og fangeantallet.....	23
3.2 Forpleining	24
3.3 Sykdom, klima og bekledning	25
3.4 Flukt og henrettelser	27
Kapittel 4. Kronologisk redegjørelse av leirforholdene	29
4.1 Perioden 1942-43.....	29
4.1.1 Leirkomplekset og fangeantallet	29
4.1.2 Forpleining	36
4.1.3 Sykdom, klima og bekledning.....	39
4.1.4 Flukt og henrettelser	46
4.2 Perioden 1944-45.....	50
4.2.1 Leirkomplekset og fangeantallet	50
4.2.2 Forpleining	55
4.2.3 Sykdom, klima og bekledning.....	60
4.2.4 Flukt og henrettelser	66
4.3 Oppsummering	69
Kapittel 5. En komparasjon av fangeleirene i lys av dødstallene	70
5.1 Leirkomplekset og fangeantallet i fangeleirene	70
5.2 Forpleiningen i fangeleirene.....	72
5.3 Sykdom i fangeleirene	73
5.4 Flukt og henrettelser i fangeleirene.....	74

Kapittel 6. Konklusjon	75
Kilder	76

Kapittel 1. Innledning

1.1 Tema og problemstilling

Okkupasjonsmakten med Hitler i spissen hadde store planer for Norge under andre verdenskrig. Det skulle gjennomføres en storstilt utbygging av ny og allerede eksisterende infrastruktur i Norge. Ansvaret for dette ble gitt til Organisation Todt (OT). OT var en tysk organisasjon og drev byggevirksomhet i Tyskland og de okkuperte områder. Organisasjonens arbeid ble ofte forbundet med militær virksomhet, og den ble kalt for «den annen hær».¹ Et av OTs hovedoppgaver i Norge ble videreføringen av Atlanterhavsvollen. Den skulle bygges i form av befestninger og bunkere langs den norske kysten.² Prosjektet ble startet tidlig i 1942, og skulle demme opp for Hitlers frykt for invasjon. Et annet arbeid som ble av stor viktighet var utbyggingen av jernbanelinjen i Norge. Nordlandsbanen skulle være en jernbanelinje som koblet Nord-Norge med resten av landet, og skulle sikre militære og forsyningsmessige hensyn.³ For at disse planene skulle la seg gjennomføre trengtes det en stor mengde arbeidskraft, og dette klarte ikke den norske befolkningen å stå for alene. Den 31. oktober 1941 kom den offisielle ordren om at krigsfanger skulle benyttes som arbeidskraft i den tyske krigsøkonomien.⁴ Den tyske ordinære hær (Wehrmacht) fikk ansvaret for orden og vakt hold av sivilbefolkningen, tvangsarbeidere og krigsfangene i Norge.⁵ De største mengdene med krigsfanger ble sendt til Nord-Norge. Marianne Neerland Soleim (2004) redegjør for at 2/3 av fangene ble plassert i de nordligste fylkene og Nord-Trøndelag.⁶ På grunn av det dårlige vei- og kommunikasjonsnettverk i Nord-Norge, virker dette som en strategisk avgjørelse. Finn Rønnebu (2017) mener tyskerne var frustrert over den manglende infrastrukturen som møtte dem i Norge, særlig i de nordlige fylkene.⁷ I takt med bruken av krigsfanger i Norge, ble det opprettet fangeleirer for å huse de tvangs sendte. Magne Haugland (2008) har estimert et tall på

¹ Steffenak, Einar Kr. 2008: *Russerfangene - Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne*: 86

² Soleim, Marianne Neerland 2004: *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 - Antall, organisering og repatriering*: 212

³ Ellingsve, Arvid 1989: *Nordlandsbanens krigshistorie*: 9

⁴ Steffenak 2008: 45

⁵ Stokke, Michael 2008: *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-1945 – En sammenligning av arbeids- og leveforhold*: 19

⁶ Soleim 2004: 5

⁷ Rønnebu, Finn 2017: *Et skammens eventyr – Det tyske jernbaneprosjektet i Nordland – fanger, okkupanter og lokalbefolkning*: 40

ca. 500 fangeleirer i hele landet under andre verdenskrig.⁸ I denne avhandlingen har jeg valgt å se nærmere på fire slike fangeleirer. Samtlige befant seg i Nordland fylke, men i ulike kommuner. De fire er: Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården. Problemstillingen lyder da som følgende:

«Hva var årsakene til ulike dødstall i fangeleirene Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården?»

Fokuset mitt vil være rettet på å se hvorfor dødstallene var så ulike i fangeleirene. Kan det være klare årsaker til dette, eller er det tilfeldig? For å komme nærmere et svar, har jeg valgt å undersøke ytterligere fire årsaker som kan forklare forskjellene. Disse årsakene vil bli forklart nærmere i kapittel 3. De følgende fire er:

1. Leirkomplekset og fangeantallet
2. Forpleining
3. Sykdom, klima og bekledning
4. Flukt og henrettelser

1.2 Tidligere forskning

Andre verdenskrig er et tema det er skrevet ufattelig mye om. Okkupasjonstiden i Norge er ikke et unntak, og ifølge Ola Svein Stugu (2012) er krigsåra den mest skildra perioden i norsk historie.⁹ Til tross for dette er det enkelte deler det ikke er berettet like mye om. De sovjetiske krigsfangene i Norge under annen verdenskrig er her et godt eksempel på det. I historisk tidsskrift peker Ole-Jacob Abraham (2009) på flere årsaker til den begrensede mengden litteratur om dette tema, og gir den kalde krigen fra 1945 til 1991 en sentral plass i diskusjonen. Abraham mener at det var politisk ukorrekt å fremheve den sovjetiske krigsinnsatsen i Norge da de etter andre verdenskrig ble vestens fremste fiende.¹⁰ Han peker også på relevansen dette tema hadde for norske historikere. Fokuset på nordmenn både

⁸ Haugland, Magne 2008: *Do Svidanija – På gjensyn! – Dokumentberetninger om sovjetiske krigsfanger*: 17

⁹ Stugu, Ola Svein 2012: *Norsk historie etter 1905*: 109

¹⁰ Abraham, Ole-Jacob 2009: Russarfangane. Mytar, faktar og nyansar i *Historisk tidsskrift*, 88: 295 <https://www.idunn.no/file/pdf/33771970/art07.pdf> (Lest: 10. februar 2018)

innenlands og utenlands kunne ha vært mer tiltalende å ta for seg enn de sovjetiske krigsfangenes innsats i Norge.¹¹ Satt litt på spissen kan det hende det ble sett på som en sak mellom krigsfangene og tyskerne, og at Norge bare var en passiv og ubetydelig brikke i denne sammenhengen. Fra sovjetisk side var denne delen av historien tabuisert frem til slutten av 1980-årene. Tilgangen til arkiver ble åpnet med Mikhail Gorbatsjovs liberale politikk.

I 1988 ble den første norske hovedoppgaven om sovjetiske krigsfanger skrevet av Birgit Koch. Hun tar for seg fangevesenet, fangene, leirene og Organisation Todt (OT). Oppgaven er sett på som et svært viktig arbeid, og hun er en pioner innenfor forskningen om sovjetiske krigsfanger. I 2004 leverte Marianne Neerland Soleim sin doktorgradsavhandling «Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 - Antall, organisering og repatriering».¹² Avhandlingen tar for seg de ulike aspekter med de sovjetiske krigsfangene. Fokuset ligger særlig på antall fanger, men også på organiseringen av fangeleirene og fangevesenet som styrte. Fangenes behandling, forpleining og arbeide blir også skildret. Til sist blir de repatrierte fangene som overlevde krigen berettet om, samt rettsoppgjørene. Michael Stokke skrev sin mastergradsoppgave i 2008, og het «Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-1945 – En sammenligning av arbeids- og leveforhold».¹³ Avhandlingen handler om sovjetiske og franske sivile som ble sendt til Norge for å arbeide for tyskerne. Stokke skriver om tvangsarbeidersystemet i Norge, og hvordan forholdene var for de sivile tvangsarbeiderne. I 2013 kom Silje Løvstad Thjømøe sin mastergradsavhandling i historie «Krigskollaboratører eller jernbaneingeniører? – På sporet av NSBs samarbeid med tyskerne om byggingen av Nordlandsbanen under andre verdenskrig».¹⁴ Hun skriver hovedsakelig om samarbeidet mellom NSB og tyskerne, men bruker også tid på å berette om krigsfangene som ble brukt i prosjektet. For mitt vedkommende vil avhandlingene være til god hjelp. Birgit Koch hovedoppgave har jeg ikke hatt tilgjengelig, og vil derfor ikke anvendes. Ellers er detaljer om antall fanger og leire, samt fangevesenet godt representert i avhandlingene. Utfordringen vil

¹¹ Abraham 2009: 294-295

<https://www.idunn.no/file/pdf/33771970/art07.pdf> (Lest: 10. februar 2018)

¹² Soleim, Marianne Neerland 2004: *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 - Antall, organisering og repatriering*. Doktorgradsoppgave i historie, Tromsø.

¹³ Stokke, Michael 2008: *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-1945 – En sammenligning av arbeids- og leveforhold*. Mastergradsoppgave i historie, Bergen

¹⁴ Thjømøe, Silje Løvstad 2013: *Krigskollaboratører eller jernbaneingeniører? – På sporet av NSBs samarbeid med tyskerne om byggingen av Nordlandsbanen under andre verdenskrig*.

Mastergradsoppgave, Trondheim

være å finne spesifikk informasjon om de fangeleirene jeg skal ta for meg. Hvilke kilder jeg skal benytte meg av da, vil bli redegjort for i kapittel om kildemateriale (1.4).

1.3 Begrepsdefinisjoner

Ved å ta i bruk enkelte begreper, stilles det krav til å definere disse på en klar måte. Hvis man ikke definerer sentrale begreper, kan det føre til at oppgaven innhold blir for vidt og unøyaktig. Det handler om å avgrense og konkretisere oppgavens omfang. I lys av min problemstilling vil det da være naturlig å trekke frem og definere begrepet fangeleir. Med første øyekast kan det virke unødvendig å forklare det nærmere. Særlig på grunn av dens selvforklarende utforming. Men det som er viktig å få frem er at det finnes ulike typer fangeleirer, og disse er det viktig å få skilt fra hverandre og forklart. Det andre ordet jeg skal definere er krigsfange. Dette begrepet vil bli brukt kontinuerlig i oppgaven min, og det vil derfor være høyst nødvendig å definere.

Fangeleir

En fastslått og allmennkjent definisjon på en «fangeleir» har jeg ikke funnet. Selv vil jeg definere det som et avsperrt område der personer er satt inn uten eget samtykke. Dette høres logisk ut, men man støter på flere problemer med denne definisjonen. Hvor mange personer må til for å kalle det en fangeleir? Kan man bruke ordet fangeleir om all internering av ulike folkegrupper fra forskjellige nasjoner? I Genèvekonvensjonene av 1929 del 3 artikkel 9 blir regler om internering av krigsfanger lagt frem på følgende måte: «*Prisoners of war may be interned in a town, fortress or other place, and may be required not to go beyond certain fixed limits. They may also be interned in fenced camps*».¹⁵ Konvensjonen slo fast at det ikke var ulovlig å internere krigsfanger i en leir, men påpeker senere i avsnittet at dette skal være sikkerhetstiltak knyttet til krigsfangenes trygghet og helse. Konvensjonen slår fast at krigsfangene ikke skal interneres i klimatiske forhold som kan være farlig for deres helse. Det blir også nevnt at krigsfanger av ulike nasjonaliteter eller rase ikke skal samles i samme leirer. Konvensjonen legger frem at dette «helst» ikke bør forekomme, og åpner opp for et lovlig avvik fra bestemmelsene. I artikkel 10 blir innkvartering beskrevet: «*Prisoners of war shall be lodged in buildings or huts which afford all possible safeguards as regards hygiene and*

¹⁵ International Committee of the Red Cross: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/ART/305-430010?OpenDocument> Genèvekonvensjonene av 27. juli 1929 (Lest: 23. april 2018)

salubrity».¹⁶ Krigsfangene hadde derfor krav på å innkvarteres i brakker eller hytter i hygieniske forhold. Det var med dette lagt frem regler for hvordan man skulle behandle krigsfangene, men som tiden skulle vise ble gjentatte brudd på konvensjonene gjennomført av tyskerne både i Norge og resten av verden. De tyske fangeleirene som ble opprettet under andre verdenskrig skilte seg også svært fra hverandre.

Fangeleirene de tyske stormtroppene benyttet for å samle sovjetiske soldater og borgere under angrepet på Sovjetunionen i 1941 skiller seg ut fra de fangeleirene som ble benyttet for sovjetiske krigsfanger i Norge. Ifølge Omer Bartov (1985) benyttet tyskerne seg av svært primitive fangeleirer for de sovjetiske krigsfangene under angrepet på Sovjetunionen i 1941. For de fleste betydde dette å være inngjerdet i et område uten husly eller mat for en lengre tid.¹⁷ Daniel Goldhagen (1996) mener at 2,8 millioner sovjetiske krigsfanger døde i tiden fra den tyske invasjonen av Sovjetunionen i juni 1941 til januar 1942, i underkant av åtte måneder.¹⁸ Soleim (2004) opererer med noe lavere tall, men sier det var mer enn 2 millioner døde før februar 1942.¹⁹ Årsakene til disse høye dødstallene var dårlig forpleining, sykdom og voldelige aksjoner fra tyskerne. Etter Hitlers ordre fra 31. oktober 1941 om å benytte sovjetiske krigsfanger i den tyske krigsøkonomien ble fangeleirsystemet endret. Man kan si at en utvikling mot et noe mer planlagt fangeleirsystem ble satt i gang. Ifølge Soleim (2004) skulle krigsfangene som ble tatt ved fronten samles i Dulag. Dette var en type samlingsleir der krigsfangene skulle være før de ble sendt videre til andre leirer. Turen videre for krigsfangene var da til et stalag eller et oflag.²⁰ Førstnevnte var en samleleir for sovjetiske soldater og borgere, mens sistnevnte var leir for sovjetiske offiserer.²¹ Soleim (2004) påpeker at et stalag og oflag i Tyskland eller i Østen skulle kunne ha 30 000 til 50 000 krigsfanger, mens de tilsvarende leirene i Norge var av en mye mindre skala. Veien videre for de sovjetiske krigsfangene i de norske stalagene var til mindre fangeleirer. De krigsfangene som skulle arbeide med Nordlandsbanen havnet innenfor såkalte arbeidsbataljoner.²² Disse bataljonene

¹⁶ International Committee of the Red Cross: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/ART/305-430011?OpenDocument> Genèvekonvensjonene av 27. juli 1929 (Lest: 23. april 2018)

¹⁷ Bartov, Omer 1985: *The eastern front, 1941-45. German Troops and the barbarisation of warfare*: 110

¹⁸ Goldhagen, Daniel 1996: *Hitlers Willing Executioners*: 290

¹⁹ Soleim 2004: 41

²⁰ Soleim 2004: 79

²¹ Soleim 2004: 79

²² Soleim 2004: 95

ble videre fordelt i kompanier, og deretter sendt til ulike fangeleirer nært arbeidsområdet. På denne måten kan begrepet fangeleir brukes som en samlebetegnelse for ulike typer leier der fangeantall, fangenasjonalitet, beliggenhet og arbeid varierer.

De sovjetiske krigsfangene som ble sendt til Norge ble ofte innkvartert i ordinære fangeleirer for å drive arbeid for tyskerne. Enkelte som ble sendt til Norge opplevde andre typer leire. De jugoslaviske fangene som ble sendt nordover havnet ofte i de mest brutale og hensynsløse fangeleirene, som ofte blir kalt konsentrasjonsleirer. Ljubo Mladjenovic (1988) forklarer at de jugoslaviske fangene som ble sendt til Beisfjord ble tatt som partisaner i krig, og at de ble sett på som kriminelle. Han påpeker at de ble sendt dit for to formål. Okkupasjonsmakten fikk fjernet de kriminelle fra Jugoslavia, men de kunne også bruke jugoslavene som hjelpere i leirene.²³ Stokke (2017) påpeker dog at de jugoslaviske fangene ble sendt til Norge hovedsakelig som arbeidskraft for tyskerne.²⁴ Dødeligheten blant denne fangegruppen var stor, og Stokke anslår et tall på ca. 2600 døde jugoslaviske krigsfanger i Norge. I og med at det totale antallet som ble sendt til Norge i løpet av krigen var 4049, gir det en dødelighet på vel 64%. Den desidert høyeste dødeligheten var i de ni første månedene (fra juni 1942 til mars 1943), der hele 2100 jugoslaviske fanger ble drept i SS-styrte fangeleirer. SS, forkortelse for Schutzstaffel, var en tysk nasjonalsosialistisk paramilitær organisasjon. Flere av dens offiserer ble sendt til Norge under krigen for å lede jugoslaviske fangeleirer. De var ofte brutale og hensynsløse ovenfor de jugoslaviske fangene, der fangeleiren i Beisfjord ble et skremmende eksempel på dette. Stokke (2011) forklarer at det foregikk en rask nedbryting av de jugoslaviske fangenes helse. Etter mars 1943 tok Wehrmacht over ansvaret for de jugoslaviske fangene, og de ble tildelt statusen som «krigsfanger». Stokke (2017) forklarer at dødstallene gikk drastisk ned, og at forholdene i fangeleirene for de jugoslaviske krigsfangene ble bedre.²⁵

²³ Mladjenovic, Ljubo 1988: *Beisfjordtragedien*: 49

²⁴ Stokke, Michael 2017: Fangeleiren i Beisfjord 1942-1945 – Jugoslaviske fanger og sovjetiske krigsfanger: 1
<https://narviksenteret.no/wp-content/uploads/2017/09/Fangeleiren-i-Beisfjord-1942-norsk.pdf> (Lest: 21. april 2018)

²⁵ Stokke 2017: 7 <https://narviksenteret.no/wp-content/uploads/2017/09/Fangeleiren-i-Beisfjord-1942-norsk.pdf> (Lest: 21. april 2018)

Krigsfange

Å definere begrepet «krigsfange» er utfordrende. Uttrykk som krigsfange, tvangsarbeider og slavearbeider blir ofte brukt om hverandre. Med første øyekast virker de tre begrepene å gå i hverandre, og fyller den samme meningen. Begrepet tvangsarbeider kan defineres ulikt, og blir ofte vurdert etter forskjellige kriterier. Det går inn på ulike grader av tvang, frihetsberøvelse og status. Hatlehol (2015) fokuserer på muligheten arbeideren har til å bryte med arbeidsgiveren som skillelinje mellom frivillige arbeidere og tvangsarbeidere.²⁶ Begrepet «sivile» tvangsarbeidere benyttes om enkelte grupper, og Stokke (2008) forklarer at det brukes for å skille de fra sovjetiske krigsfanger, som i enkelte tilfeller har blitt kalt for tvangsarbeidere.²⁷ På denne måten er begrepet tvangsarbeider et omfattende begrep med ulike tilnærminger til dens definisjon. Hatlehol (2015) påpeker dog at enkelte av tvangsarbeiderne levde i slike usle arbeids- og leveforhold at begrepet slavearbeider kunne bli anvendt.²⁸ I de tilfeller begrepet tvangsarbeider blir brukt i denne avhandlingen, vil det være tilknyttet Hatlehols tilnærming. Arbeidere som selv ikke kan velge å bryte med arbeidsgiver, vil regnes som sivile tvangsarbeidere uansett om de ble ansatt som frivillige eller var tatt i fangenskap. Det mest relevante begrepet for denne avhandlingen vil være «krigsfange», og det må derfor defineres.

I Genèvekonvensjonene av 1929 ble det slått fast hva en krigsfange er, og hvilke personer som faller innenfor den betegnelsen. I del 1 artikkel 1 står det at 1929-konvensjonen skulle videreføre Haagkonvensjonen av 1907 når det gjaldt defineringen av krigsfanger. I Haagkonvensjonen kapittel 1 artikkel 1, blir krigsfanger definert på følgende måte: «*Krigens love, rettigheter og pligter finder ikke alene anvendelse paa armeen, men ogsaa paa militser og korpser av frivillige som oppfølger følgende betingelser...*».²⁹ Sett bort fra soldater fra den ordinære hæren, går Haagkonvensjonen inn på sivile frivillige stridende i en krig, som her går under betegnelsen militser og frivillige korps. For å havne i denne kategorien må den stridende ha en overordnede, som har underordnede under seg. De må bære et kjennetegn på

²⁶ Hatlehol, Gunnar 2015: «*Norwegeneinsatz*» 1940-1945 – *Organisation Tods arbeidere i Norge og grader av tvang*: 37

²⁷ Stokke 2008: 8

²⁸ Hatlehol 2015: 37

²⁹ Norges Røde Kors 1984: *Menneskerettigheter i væpnede konflikter – Genèvekonvensjonene og andre gjeldende internasjonale regler*: 11

den parten de kriger for, og samtidig bære våpen åpenlyst. I tillegg må de følge krigens lover og sedvaner. I artikkel 2 går Haagkonvensjonen inn på stridende blant en befolkning som ikke er okkupert, og må forsvare seg mot innrykkende fiendtlige tropper. Disse skiller seg fra personene som hører til i artikkel 1 ved at de ikke er organisert, men skal samtidig regnes som krigsfanger. Artikkel 3 legger frem at både de stridende og ikke-stridende i en hær skal behandles som krigsfanger.³⁰ Krigsfanger i Genèvekonvensjonene av 1929 skulle da gjelde personene som er definert i Haagkonvensjonen av 1907, i tillegg til soldater i marinen og flyvåpenet.³¹ Utvidelsen av krigsfangebegrepet i Genèvekonvensjonene av 1929 gjenspeiler den teknologiske utviklingen i datidens krigføring.

Personer som blir regnet som krigsfanger har krav på visse grunnleggende rettigheter. Vi kaller dette humanitær folkerett. Haagkonvensjonen av 1907 slo fast klare regler for behandling av krigsfanger. De skulle bli behandlet med menneskeligvennlighet, og hadde krav på å beholde enkelte av eiendelene sine.³² Den ble fulgt av Genèvekonvensjonene av 1929. Her ble det utarbeidet traktater som skulle verne om sanitetspersonell, sårede og krigsfanger. Særlig er det den tredje Genèvekonvensjonene sentralt, og kaster lys på krigsfangenes humanitære rett. I artikkel to står det følgende: «... *They shall at all times be humanely treated and protected, particularly against acts of violence, from insults and from public curiosity. Measures of reprisal against them are forbidden*». ³³ Med dette skulle behandlingen være human, og det var ikke tillat med noen form for avstraffelse.

Det er ikke alle som var enige med disse konvensjonene, og Stalin og hans Sovjetiske rike var én av dem. Tyskerne brukte dette som argumentasjon for den brutale behandlingen de sovjetiske krigsfangene opplevde under tysk fangenskap. Siden Sovjetunionen ikke godkjente konvensjonene, trengte ikke tyskerne å følge reglene i den. Dette var tyskernes tankegang, men et klart brudd på konvensjonene de selv hadde skrevet under på. Vi finner samme situasjon i Finland. Ifølge Lars Westerlund (2008) hadde ikke Finland rukket å ratifisere

³⁰ Norges Røde Kors 1984: 11

³¹ International Committee of the Red Cross: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=6C55E3AD1A838247C12563CD00518D11> Genèvekonvensjonene av 27. juli 1929. (Lest: 23. april 2018)

³² Norges Røde Kors 1984: 11

³³ International Committee of The Red Cross: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/ART/305-430003?OpenDocument> Genèvekonvensjonene av 27. juli 1929. (Lest: 21. mars.2018)

Genèvekonvensjonene av 1929 ved utbruddet av Vinterkrigen i 1939.³⁴ At det spilte negativt inn på de sovjetiske krigsfangene i Finland er åpenbart. Westerlund påpeker at behandlingen krigsfangene fikk ikke sto i stil til krigsfangers rettigheter i krig, og legger særlig fokus på den slette forpleiningen.³⁵

Krigsfangene som kom fra Russland og andre områder under russisk styre, har jeg bevisst kalt for «sovjetiske» krigsfanger tidligere i avhandlingen. Det har vært vanlig å referere til soldater fra Russland eller russiskokkuperte områder som «russiske» krigsfanger. Jeg vil bruke termen «sovjetiske» krigsfanger om de samme personene. Grunnen til dette er at landet het Sovjetunionen under krigen, og det vil derfor være teoretisk korrekt å kalle de «sovjetiske» krigsfanger. Sovjetunionen var en union av flere nasjoner med ulike folkegrupper under andre verdenskrig. Russerne var bare én av nasjonalitetene, og det vil da være lite dekkende å bruke begrepet for alle de ulike folkegruppene i Sovjetunionen. På folkemunnen her i Norge ble de ofte kalt «russerfangene». Soleim (2004) forklarer at ordet «sovjeter» ikke ble brukt i NRK før på 1980-tallet.³⁶ Det er derfor å tro at beskrivelsen russere falt mer naturlig for en nordmann enn ordet sovjeter gjorde. Dette ser vi tydelig i den allerede eksisterende norske litteraturen om disse fangene der ordet russere er mest vanlig. Det er viktig å påpeke at Sovjetunionens befolkning ikke benyttet ordet «sovjeter» om seg selv, men at ordet er et slags norsk-konstruert begrep, og hører derfor ikke hjemme som et navn på Sovjetunionens befolkning. I denne avhandlingen vil begrepet «sovjetiske» krigsfange være mer tiltalende, og vil bli anvendt om krigsfanger fra Sovjetunionen.

1.4 Kildematerialet

Faglitteratur og arkivmateriale

I all hovedsak vil skriftlige kilder være mest anvendt i denne oppgaven. Jeg vil benytte meg av ulike avhandlinger som er skrevet om sovjetiske krigsfanger. Både Marianne Neerland Soleims og Michael Stokkes avhandling vil være til stor hjelp. Ellers vil jeg benytte meg av

³⁴ Westerlund, Lars 2008: *POW deaths and people handed over to Germany and the Soviet Union in 1939-1955*: 68 https://www.arkisto.fi/uploads/Julkaisut/monografiat/POW%20deaths_web.pdf (Lest: 27. februar 2018)

³⁵ Westerlund 2008: 77 https://www.arkisto.fi/uploads/Julkaisut/monografiat/POW%20deaths_web.pdf (Lest: 27. februar 2018)

³⁶ Soleim 2004: 7

faglitteratur som går inn på de generelle rammene rundt fangeleirene i Norge. Utfordringen vil være å finne informasjon om leirene jeg har valgt ut, siden disse ikke er skrevet direkte om i vanlig historielitteratur jeg er kjent med. Derfor har arkiver fått en viktig rolle for min avhandling. I riksarkivet er Major Leiv Kreybergs arbeid med krigsfangene i Norge dokumentert, og inneholder direktiver, rapporter og lister knyttet til sjefen for fangeleirene i Nordland.³⁷ I arkivet finnes det også dokumenter tilknyttet sosialdepartementet i Norge, og sosialministeren.³⁸ Flere av de norske tvangsarbeiderne i Norge under andre verdenskrig sendte brev til sosialministeren angående forholdene i leirene. Disse gir en god kilde til både de generelle forholdene i fangeleirene, men også til enkeltepisoder mellom tyskerne, krigsfangene og tvangsarbeiderne.

Årbøker og annet lokalhistorisk litteratur

Lokalhistoriske årbøker kan være en god kilde. De kan være med å gi et lokalhistorisk preg på fortellinger om fortiden. De skiller seg ut fra vanlige historieforskning og den akademiske tilnærmingen med beretninger tilknyttet lokalsamfunnet. Oftest er de skrevet av lokale innbyggere, og skildrer deres opplevelser av hverdagen. For fangeleirene Kalvik, Elvkroken og Megården er årbøkene for Sørfold relevante. Den første er fra 1978, og det er blitt gitt ut ny bok hvert år siden. I disse bøkene er samtlige fangeleirer representert, og inkluderer en blanding mellom vitneutsagn fra fangene selv og lokalsamfunnet. For Tømmerneset vil årbøkene for Hamarøy kommune være aktuell. Å benytte seg av årbøker kommer ikke uten utfordringer. Ved at innholdet ofte er gamle erindringer og minner, vil en fare for faktafeil være sannsynlig. Det kan føre til at faktiske hendelser blir skildret på en måte som kanskje ikke er usann, men ikke helt riktig. At detaljer fra minner glemmes, endres eller er feil, er en del av vår menneskelige natur. Det viktigste er at man tar høyde for dette hvis man skal anvende denne type informasjon. Derfor er årbøkene en appendant for min avhandling, der dens informasjon blir bekreftet sammen med andre valide kilder.

Fangekortene for de sovjetiske krigsfangene

Wehrmacht skulle registrere alle sovjetiske krigsfanger som kom til Norge. Ifølge Reinhard Otto (2011) hadde OKW allerede i 1939 opprettet klare prosedyrer for å registrere

³⁷ RA, RAFA-1939: Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv: Kontoret for tidligere krigsfanger i Bodø

³⁸ RA, S-1268: Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A

krigsfanger.³⁹ Hver fange fikk da en «ID-tag» med stalag-tilhøring og fangenummer. De måtte ha denne id-taggen rundt halsen til enhver tid. Det skulle også opprettes to fangekort med personlig informasjon for hver av krigsfangene. I tillegg til personinformasjon, skulle bilde og fingeravtrykk være en del av fangekort 1, men ble ikke alltid fulgt. Fangekort 2 skulle inneholde krigsfangenes arbeidsfelt og arbeidsområde.⁴⁰ Ved dødsfall skulle den øverste delen av ID-taggen bli gravd ned med krigsfangen, og den nederste skulle sendes til avdelingen i Wehrmacht som hadde ansvaret for registrering og kartlegging av krigsfangene. Fangekort 1 og 2 skulle følge med den nederste delen av ID-taggen ved et dødsfall. Otto påpeker at registrering og innsending av krigsfangenes ID-tag og fangekort, skulle ha lik prosedyre som ved en tysk Wehrmacht-soldats død.⁴¹ Dette var forordninger som gjaldt krigsfanger i alle okkuperte land, i tillegg til Norge.

Mange av disse fangekortene er gått tapt, men enkelte er tilgjengelige. Jeg har fått en del fangekort av Michael Stokke fra Narviksenteret, som har brukt mye av sin tid på å spore de opp igjen. I tillegg er det opprettet en database med oversikt over gravplassen til sovjetiske borgere som døde i Norge under andre verdenskrig.⁴² Her kan du skrive inn f.eks. navnet på en eks-krigsfange eller fangeleiren han tilhørte. Det inneholder generell informasjon om personen, men ikke selve fangekortet. For å få tak i det må man først kopiere nummeret som står ved bolken «OBD Memorial-nr.» på personen du vil ha fangekortet til.⁴³ I denne russiske databasen må du først trykke «advanced search». Deretter må du kopiere inn OBD Memorial-nr. til personen, og trykke søk. Hvis fangekortet til denne døde eks-krigsfangeren eksisterer vil det bli vist litt lenger ned på siden. Fangekortene som er tilgjengelig i den russiske databasen vil være en nyttig kilde for å finne ut eksakte data for de ulike fangene i leirene, særlig siden de er en primærkilde. Det er viktig å påpeke at fangekortene kan være en utfordrende kilde å anvende seg av, og i enkelte sammenhenger en vanskelig kilde. I noen tilfeller består fangekortene av ulik skrift med ulike penner. Det kan være et tegn på at informasjon på fangekortet kan være endret på eller lagt til i et senere tilfelle. Ikke alle er fullstendig fylt ut, og kan mangle viktig informasjon om krigsfangeren. Tar man høyde for slike forhold, vil fangekortene være en primærkilde som kan forklare hvorfor krigsfanger døde, og hvordan. De

³⁹ Otto, Reinhard 2011: Cemeteries of soviet prisoners of war in Norway i *Historisk tidsskrift*, 90: 537

⁴⁰ Otto 2011: 538

⁴¹ Otto 2011: 539

⁴² Krigsgraver i Norge: <http://www.krigsgraver.no/home> (besøkt: 9 oktober 2017)

⁴³ «Memorial»: <https://obd-memorial.ru/html/> (besøkt: 9. oktober 2017)

kan derfor være med å belyse de utvalgte årsakene jeg skal se nærmere på. Her må jeg dog være litt varsom. Det er lett for at det blir oppramsing og lite dybde. På denne måten vil jeg anvende meg av informasjon fra kortene, men ikke utelukkende. De blir et supplement til annen litteratur og kildemateriale.

1.5 Metode

I denne oppgaven vil jeg anvende meg av systematisk sammenligning, bedre kjent som komparativ metode. Det er et svært vanlig verktøy innen historieforskningen, og er gunstig for å se på likheter og ulikheter av ett eller flere fenomener. Er det ett fenomen som bestemmer forholdene i den ene leiren, og hvorfor er ikke det å finne i en annen leir? På denne måten kan jeg f.eks. sammenligne sykdom i Elvkroken med Kalvik. Av de tilgjengelige kildene fremkommer det at de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken var svært plaget av sykdom. I Kalvik var ikke sykdom et særlig stort problem, og antallet sovjetiske krigsfanger som mistet livet i fangeleiren på grunn av sykdom var minimalt. Det derfor være relevant å sammenligne forholdene i de to fangeleirene for å se hvorfor sykdom var fremmetredende i Elvkroken, og nesten fraværende i Kalvik. Slike parallelle sammenligninger kan forklare årsaker, men også vise hva som mangler. Peter Burke (1992) argumenterer akkurat for dette, og forklarer at ved komparasjon kan fraværet av et spesielt fenomen bli kjent.⁴⁴ I eksempelet ovenfor kan fraværet av tilstrekkelige sanitære sykebrakker være en realitet i Elvkroken, og ha ført til at dødstillene ble alarmerende høye.

Å sammenligne kan også by på utfordringer. Det er ikke alltid at fenomener lar seg studere og sammenligne. Da vil en komparasjon ikke være relevant, og kan føre til at kan endre litt på sannheten slik at den passer. I mitt tilfelle mener jeg at komparasjon vil være en styrke for oppgaven min. Jeg vil særlig legge vekt på hva som skiller leirene fra hverandre. Knut Kjeldstadli (1999) kaller denne tilnærmingen av komparasjon for forskjell-metoden. Han forklarer det som en sammenligning av like fenomener for å finne særegne ulikheter mellom dem.⁴⁵ Jeg mener leirene kan kalles for like fenomener på grunn av deres styremakt (tyskerne), beliggenhet (Norge) og formål (bygge Nordlandsbanen). Dermed kan en komparasjon vise hva som skiller leirene fra hverandre. I kapittel 5 vil jeg særlig benytte meg

⁴⁴ Burke, Peter 1992: *History and social theory*: 23

⁴⁵ Kjeldstadli, Knut 1999: *Fortida er ikke hva den en gang var – En innføring i historiefaget*: 266

av komparasjon, da jeg skal sammenligne de fire fangeleirene. Kjeldstadli (1999) forklarer at en sammenligning av flere enheter vil være påvirket av de fenomenene man velger å sammenligne.⁴⁶ Man sammenligner altså ikke alle sider, men har valgt ut spesifikke fenomener som man føler er verd å sammenligne. I mitt tilfelle har jeg valgt å sammenligne fangeleirene på grunnlag av fire punkter. Det er derfor mulig at det fantes et femte punkt som er avgjørende for dødstallene, men som ikke er en del av komparasjonen min. Leirkommandantens rolle i fangeleirene har blant flere bli sett på som en direkte årsak til ulike dødstall. I denne avhandlingen vil ikke leirkommandantene i de utvalgte fangeleirene bli redegjort for. Grunnen for dette er at jeg ikke har lyktes i å finne nok dokumentasjon som kan bekrefte eller avkrefte denne påstanden om leirkommandantens betydning for leirforholdene og dødstallene.

1.6 De sovjetiske krigsfangene i Norge – En historisk bakgrunn

1.6.1 Russeneinsatz

For Hitler og det nasjonalsosialistiske Tyskland var den sovjetiske befolkningen den ultimate fiende. Den tyske generalen Herman Reinecke var leder for OKWs krigsfangeorganisasjon, og bar et stort hat for denne kommunistiske folkegruppen. Ifølge Mitcham & Mueller (2012) blir dette fremhevet i Reineckes ordre fra 1941, der han kaller bolsjevikene for en «dødelig fiende».⁴⁷ Videre proklamerer han at denne fienden ikke kan karakteriseres som hederlige soldater, og skal derfor ikke beskyttes av Genèvekonvensjonene av 1929. I Norge, og det nasjonalsosialistiske partiet Nasjonal Samling (NS) finner vi også en tydelig nedverdiggende holdning til den sovjetiske befolkningen. Otto (2011) påpeker NS' syn på at det ikke bare var en kamp mot de slaviske «untermenschen», men også en destruerende kamp mot bolsjevismen, nasjonalsosialismen største fiende.⁴⁸ I tiden før andre verdenskrig ble det påstått at de ledende styresmaktene i Sovjetunionen (intelligentsiaen) faktisk var av jødisk opphav, og satt dem i et enda dårligere lys. Bolsjevismen, sammen med jødernes påståtte slue og skitne natur, ga grobunn til et hat verden sjeldent har sett. Som Laurence Rees' (2011) beskriver det, så var krigen mot den sovjetiske befolkningen ikke en kamp mot siviliserte, men en kamp på

⁴⁶ Kjeldstadli 1999: 267

⁴⁷ Mitcham & Mueller 2012: *Hitlers commanders – Officers of the Wehrmacht, the luftwaffe, the kriegsmarine and the waffen-SS*: 26

⁴⁸ Otto 2011: 536

liv og død mot jøde-bolsjevismen.⁴⁹ Det dualistiske synet mellom god og ondt, fiende og venn, er påfallende i det tyske nasjonalsosialistiske tankegodset. Det videre hatet skulle få utspille seg i det tyske angrepet på Sovjetunionen sommeren 1941. Planer ble lagt for hva som skulle gjøres med de sovjetiske soldatene som ble tatt eller overga seg til de tyske invasjonstroppene under «Operasjon Barbarossa». Steffenak (2008) forklarer at tyskernes opprinnelige plan var å la de sovjetiske soldatene bare forsvinne. Han understreker videre at de som ble tatt med fronten skulle samles i fangeleirer ved fronten eller sendes tilbake til tyske områder for å dø.⁵⁰ Alt endret seg når krigen ble lengre enn forventet, og flere enn antatt måtte reise til fronten. Ifølge Gunnar Hatlehol (2015) hadde tyskerne utover høsten 1941 regnet ut at de manglet 1,5 millioner arbeidere for å drive den massive krigsøkonomien.⁵¹

Den 31. oktober 1941 kom Hitlers ordre om å benytte sovjetiske krigsfanger som arbeidskraft for Tyskland. Soleim (2004) mener tyskerne måtte gjøre et kompromiss. De måtte gå imot sitt nazistiske verdensbilde for å effektivisere krigsøkonomien ved å benytte seg av sovjetisk arbeidskraft.⁵² Ifølge Abraham (2007) var avgjørelsen om å ta i bruk sovjetiske krigsfanger en indirekte innrømmelse fra tysk side at felttogene mot øst mislyktes.⁵³ Men tyskerne så ingen annen utvei, og krigsfanger ble satt til disposisjon til den ambisiøse krigsøkonomien i slutten av 1941. De tyske planene for Norge var omfattende, og det ble besluttet at sovjetisk arbeidskraft også skulle benyttes her. Hvor mange sovjetiske krigsfanger som ble sendt til Norge er svært vanskelig å fastslå. Fangeleirer ble opprettet og nedlagt kontinuerlig i krigsårene. Samtidig var dødeligheten i enkelte av leirene svært høy, og ikke alle er gjort rede for. På denne måten er et eksakt antall vanskelig å komme frem til. Soleim (2004) beregner antallet til å ligge på ca. 100 000 sovjetiske krigsfanger i hele landet.⁵⁴ Sjefen for de allierte krigsfangene i Nordland, Major Leiv Kreyberg (1946), legger frem i sin rapport at det var ca. 25 000-26 000 sovjetiske krigsfanger i strekningen mellom Drag i Tysfjord og Mosjøen i Vefsn.⁵⁵ I hele Nordland anslår Steffenak (2008) ca. 14 000-15 000 sovjetiske krigsfanger.⁵⁶

⁴⁹ Rees, Laurence 2011: *Auschwitz – Nazistene og den endelige løsningen*: 59

⁵⁰ Steffenak 2008: 45

⁵¹ Hatlehol 2015: 204

⁵² Soleim 2004: 52

⁵³ Abraham, Ole-Jacob 2007: *Forelebig udö – Sovjetiske krigsfanger, norske partisanar og russaren Nils*: 51

⁵⁴ Soleim 2004: 57

⁵⁵ Kreyberg, Leiv 1946: *Frigjøringen av de allierte krigsfangene i Nordland 1945*: 11

⁵⁶ Steffenak 2008: 69

Han legger til at dette er tall fra rapporter i 1944, og at antallet økte kraftig det siste året av krigen. I notene legger han seg på ca. 21 000-23 000 sovjetiske krigsfanger i Nordland, og dermed litt lavere tall enn hva Major Leiv Kreyberg falt på. Hverdagen til disse fangene var brutal. Tallet på hvor mange av krigsfangene i Nordland som døde er usikkert. Totalt antall døde sovjetiske krigsfanger i hele Norge var ca. 13 600-13 700 ifølge Soleim.⁵⁷

1.6.2 Det tyske krigsfangevesenet i Norge

Wehrmacht, *Vernemakten*, var navnet på det tyske militæret fra 1935 til 1946. Under andre verdenskrig utgjorde de majoriteten av de militære styrkene i Tyskland og de okkuperte områdene. Organisasjonens høyeste organ het Oberkommando der Wehrmacht (OKW), og ble ledet av Wilhelm Keitel.⁵⁸ Avdelingen som var tilknyttet krigsfanger het Allgemeines Wehrmachtsamt (OKW/AWA), som igjen hadde en underavdeling kalt Abteilung Kriegsgefangenenwesen. Den voksende importen av krigsfanger til Tyskland og okkuperte områder førte til at sistnevnte avdeling ble utvidet 1. januar 1942, og fikk navnet Chef des Kriegsgefangenenwesen.⁵⁹ Sjefen for dette organet var generalmajor Hans Von Graevenitz. På høsten 1944 ble det store omorganiseringer i krigsfangevesenet i både Tyskland og Norge. SS med Heinrich Himmler, tok nå over ansvaret for krigsfangevesenet. Organiseringen av krigsfangevesenet i Norge ble ifølge Steffenak (2008) et system med sterkt hierarkisk utforming.⁶⁰ Den militære lederen for de tyske styrkene i Norge og Nord-Finland var Generaloberst Nikolaus Von Falkenhorst.⁶¹ Han fikk også stillingen som leder for den tyske krigsfangeorganisasjonen i Norge, og bar tittelen Wehrmachtsbefehlshaber Norwegen (WBN).⁶² I 1942 ble det opprettet en ny stilling som hadde ansvaret for alle krigsfangene i Norge, og var underlagt WBN. Den lød Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant.⁶³

⁵⁷ Soleim 2004: 171

⁵⁸ Hildebrand, Klaus 1984: *The Third Reich*: 45

⁵⁹ Steffenak 2008: 44

⁶⁰ Steffenak 2008: 44

⁶¹ Westerlund 2008: 106

https://www.arkisto.fi/uploads/Julkaisut/monografiat/POW%20deaths_web.pdf (Lest: 5. mars 2018)

⁶² Bohn, Robert 2000: *Reichkommissariat Norwegen - «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*: 8

⁶³ Soleim 2004: 85

Krigsfangene som ble sendt til Norge måtte vanligvis innom en hovedleir før de kunne sendes videre til hvor behovet for arbeidskraft var. I Norge var det fire slike hovedleirer, og de ble kalt for «Stalag» (forkortelse av den tyske betegnelsen «Kriegsgefangenen-Mannschafts-Stammlage».⁶⁴ De var å finne i Lillehammer (Stalag 303), Oppdal (Stalag 380), Alta (Stalag 330) og Kirkenes (Stalag 322).⁶⁵ Stalagleiren i Alta ble flyttet til Beisfjord/Narvik i 1944 på grunn av den tyske tilbaketrekningen fra Finland og evakueringen av Finnmark, høsten det samme året. Disse hovedleirene ble styrt av Wehrmacht, og skulle videre forsyne OT med krigsfanger i de mange underleirene. Disse underleirene gikk under ulike betegnelser. De som lå nært et stalag ble av tyskerne kalt Teillager, og leirer som lå lengre unna ble kalt Zweilager. I områder hvor det ble drevet med stor arbeidsvirksomhet, ble leirer kalt Arbeitskommandoer opprettet. De sovjetiske krigsfangene som arbeidet med Nordlandsbanen var plassert i denne leirkategorien. Det overordnede ansvaret for krigsfangene i fangeleirene tilfalt Wehrmacht. OT på sin side skulle stå for alt tilknyttet fangenes innkvartering, samt utnyttelsen av deres arbeidskraft på en mest mulig effektiv måte. Wehrmacht fikk ansvaret for forpleining, bekledning, hygieniske forhold, legehjelp og andre rettslige sider.⁶⁶ Soleim (2004) mener at stalagene i Norge fikk en uklar posisjon i forhold til OT.⁶⁷ Hatlehol (2015) på sin side mener at skillet mellom stalag og OT var klare, og påstår at organiseringen av krigsfangenevesenet i Norge var tydelig.⁶⁸ Uansett om hva som var tilfellet, virker det åpenbart at tyskerne prøvde å splitte opp ansvaret for krigsfangene. Haugland (2008) forsterker denne påstanden når han beskriver oppsplittelsen av ansvar som et middel tyskerne benyttet for å frasi seg skylden for de elendige forholdene i mange av fangeleirene.⁶⁹

Når krigsfangene ble sendt til å arbeide med Nordlandsbanen ble de også en del av OTs ansvarsområde. I mars 1942 hadde OT opprettet en egen avdeling i organisasjonen som skulle ta seg av byggeprosjektene i Norge og Danmark. Det fikk navnet Einsatzgruppe Wiking, og ingeniøren Willi Henne var tildelt sjefsrollen.⁷⁰ For at Wikings byggeprosjekter kunne

⁶⁴ Thjømøe 2013: 87

⁶⁵ Soleim 2004: 88

⁶⁶ Haugland 2008: 232

⁶⁷ Soleim 2004: 87

⁶⁸ Hatlehol 2015: 217

⁶⁹ Haugland 2008: 232

⁷⁰ Bohn, Robert 1999: Det tyske Rikskommissariatet i Norge 1940-1945, i Stein Ugelvik Larsen (red.) *I krigens kjølvann*: 123

realiseres måtte de få tilført en stor mengde arbeidskraft, og de sovjetiske krigsfangene ble stilt til innsatsgruppens disposisjon. Administrasjonsområdet til Wiking ble ytterligere delt i tre: Einsatz Polarbereich, Einsatz Nord-Norwegen og Einsatz Mittel-Norwegen.⁷¹ De fire fangeleirene jeg skal ta for meg ligger under Einsatz Nord-Norwegen. Det ble videre organisert egne overbyggeledelser kalt «Oberbauleitung» (OBL).⁷² Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården var å finne på strekningen mellom Fauske og Drag i Tysfjord, og havnet under Oberbauleitung Fauske og Tømmerneset. Under overbyggeledelsen var det egne byggeavdelinger, såkalte «Baulos». Hver baulos ble nummerert med egne tall for å skille avdelingene fra hverandre, og vise til hvilken strekning de arbeidet på. Det de alle hadde til felles var tilknytningen til arbeidet med Nordlandsbanen.

1.6.3 Nordlandsbanen og de sovjetiske krigsfangene

Det var ikke tyskerne som kom på ideen om å anlegge jernbane fra Midt-Norge til Nord-Norge. Planer hadde allerede blitt lagt for strekningen mellom Trondheim og Bodø i regi av NSB.⁷³ Ved krigsutbruddet i 1940 var jernbanespor lagt frem til Mosjøen i Nordland. Tyskerne forlangte at strekningen skulle åpnes snarest, og det ble tilfelle 5.juli samme året. Hitler forlangte at arbeidet med strekningen nordover til Kirkenes skulle gjennomføres i løpet av to år. Øverstkommanderende i Norge, Generaloberst Falkenhorst, påpekte at dette var for ambisiøst, og at arbeidet ville ta nærmere 4-6 år.⁷⁴ I tillegg ville det kreve en arbeidsstokk som per da, ikke var tilgjengelig. Det ble så bestemt at strekningen til Tysfjord i Nordland skulle prioriteres, og at arbeidet videre mot Kirkenes skulle utsettes. Her skulle krigsfanger bli brukt som arbeidskraft for tyskerne, der sovjetiske krigsfanger var majoriteten.

I de tyske fangeleirene i Norge varierte antall krigsfanger stort. De prosjektene som krevde mest arbeidskraft ble forsynt med de største gruppene av sovjetiske krigsfanger. Den videre utbyggelsen av Nordlandsbanen førte da med seg store arbeidsstokker. Leirer for krigsfangene, de tyske vaktene og OT-arbeidere måtte bygges. Ansvaret for dette falt på ulike aktører i forhold til arbeidsområdet. I Nordland ble arbeidet utført av både norske og tyske firmaer fra våren 1942.⁷⁵ I strekningen Mo i Rana til Fauske ble særlig norske

⁷¹ Soleim 2004: 189

⁷² Ellingsve 1989: 54

⁷³ Thjømøe 2013: 31

⁷⁴ Steffenak 2008: 88

⁷⁵ Rønnebu 2017: 43

entreprenørfirmaer benyttet for å klargjøre brakker og leirer til krigsfangenes ankomst. Tyske private firmaer, i ledelse av OT, etablerte seg i stort antall langs strekningen mellom Fauske og Drag i Tysfjord kommune. I Sørfold årbok for 1986 forklarer Palle Pedersen om arbeidet som ble utført i kommunen. Han påstår at norske arbeidere var ansvarlig for bygging av brakker, og at fristelsen ble for stor for enkelte på grunn av skyhøye lønninger.⁷⁶ De tyske firmaene leide da inn arbeidere for å gjøre enkelte arbeid, slik som brakkebygging. Leirene som skulle huse de sovjetiske krigsfangene ble ofte bygd rett før fangenes ankomst. I tillegg til de tidligere nevnte aktørene, ble også tvangsinnskrevne nordmenn i regi av den NS-styrte Arbeidstjenesten (AT) brukt for å klargjøre fangeleirene. Særlig ble området rundt Saltfjellet besatt av disse arbeiderne, men var også å finne i Sørfold. Det trengtes store mengder arbeidskraft for å gjøre fangeleirene og anleggende klar til krigsfangenes ankomst.

Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården befant seg på strekningen mellom Fauske og Drag i Tysfjord. Ellingsve (1989) legger frem at antallet sovjetiske krigsfanger på denne strekningen var på ca. 8300 i løpet av krigen.⁷⁷ Dødstallene totalt for denne strekningen er ikke kjent. Situasjonen var noe annen i strekningen mellom Mo i Rana og Fauske. Ifølge Soleim (2004), hadde denne strekningen per desember 1943, 12 592 personer i arbeid. Utav disse var 8164 krigsfanger.⁷⁸ Ellingsve (1989) legger frem i sin redegjørelse om Nordlandsbanen at vel 11 000 krigsfanger ble sendt til å jobbe på denne strekningen i løpet av vel tre år. Samtidig påpeker han at nærmere 1200 av disse krigsfangene mistet livet her.⁷⁹ Dette gir en dødelighet på ca. 11%, og er noe lavere enn prosentandelen for hele Norge (13% dødelighet for de sovjetiske krigsfangene).⁸⁰ Sammenligner vi den totale prosentandelen dødsfall i Norge for sovjetiske krigsfanger med den tilsvarende i finske fangeleirer er den lav. Ifølge Westerlund (2008) ble 30,3% av de sovjetiske krigsfangene drept i finsk fangenskap i Finland under Fortsettelseskrigen (1941-1944).⁸¹ Dette tilsvarer over det dobbelte i forhold til de norske tallene, og åpner opp for en komparasjon av forhold i leirene, men også land. Men først skal jeg redegjøre for de fire utvalgte fangeleirene i Nordland, og dødstallene der.

⁷⁶ Pedersen, Palle 1986: 54 (Årbok for Sørfold)

⁷⁷ Ellingsve 1989: 52

⁷⁸ Soleim 2004: 210

⁷⁹ Ellingsve 1989: 22

⁸⁰ Soleim 2004: 171

⁸¹ Westerlund 2008: 48

https://www.arkisto.fi/uploads/Julkaisut/monografiat/POW%20deaths_web.pdf (Lest: 9. mars 2018)

Kapittel 2. De utvalgte fangeleirene og dødstallene

2.1 Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården

Tømmerneset

I Hamarøy kommune ble det opprettet flere fangeleirer. På Tømmerneset var det en stor forsyningsleir, der varer og krigsfanger skulle innom før de ble sendt videre til andre leirer. Likevel var det opprettet en egen fangeleir på Tømmerneset, og ble bygd sommeren 1943. Ved krigens slutt var det 853 sovjetiske krigsfanger stasjonert i fangeleiren.⁸² De sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset hadde flere arbeidsoppgaver. En av oppgavene var å frakte sten ut av tunnelen som skulle føre jernbanetraseen videre nordover. Arbeidet med tunnelen var kortvarig og ble stanset etter ca. tre måneders arbeid i slutten av 1944. De sovjetiske krigsfangene ble også satt til å gjøre veiarbeid, bygge brakker og kai, og annet manuelt arbeid. Ifølge Haugland (2008) døde 29 sovjetiske krigsfanger på Tømmerneset fra 1943-1945. Michael Stokke opererer med det samme antallet, som da virker å være troverdig.

Dødstallene for de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset:

1943 (6 måneder)	(4)
1944 (12 måneder)	(9)
1945 (4 måneder)	(1)
Juni/juli 1943 til mai 1945	29 døde (14 kjent)

⁸³

Elvkroken

Den første fangeleiren jeg skal ta for meg i Sørfold kommune er *Elvkroken* fangeleir, også kalt Makkøyra av den lokale befolkningen, og Kroken blant tyskerne. Det kan virke forvirrende i kildene når denne leiren også refereres som Engan, men dette er navnet på et selve området. I denne avhandlingen vil jeg benytte meg av navnet Elvkroken. Den ble opprettet i 1942, men de sovjetiske krigsfangene ankom ikke leiren før i 1943. Ifølge en tysk rapport fra 15. mai 1945 fremkommer det at det totale antallet sovjetiske krigsfanger i

⁸² Ellingsve 1989: 64

⁸³ Dødstill i epost fra Stig Olav Johansen, 8. mai 2018

Elvkroken var 606.⁸⁴ Det var også stasjonert norske og nederlandske tvangsarbeidere i leiren. Elvkroken var en forsyningsleir, og skulle sende materiale, mat og krigsfanger til mindre leirer i området. Leiren lå ikke langs jernbanestrekningen til Nordlandsbanen, men ca. fem kilometer unna.⁸⁵ De sovjetiske krigsfangene arbeidet hovedsakelig på denne strekningen, samt vedhogst og lossing på kaianlegget ved Elvkroken. Forholdene i fangeleiren er sett på som svært alvorlige. Stokke påstår at 403 sovjetiske krigsfanger døde i Elvkroken.⁸⁶ Dette er det desidert høyeste dødstallet blant de fire utvalgte fangeleirene i denne avhandlingen.

Dødstallene for de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken:

1943 (9 måneder)	140 døde
1944 (12 måneder)	250 døde
1945 (4 måneder)	13 døde
29. mars 1943 til 13. mai 1945	403 døde

87

Kalvik

Fangeleiren i *Kalvik* var også å finne i Sørfold kommune. Den var operativ fra 1943 til 1945, og huset på det meste 488 sovjetiske krigsfanger.⁸⁸ Jernbanetraseen skulle videreføres nordover, og de sovjetiske krigsfangene ble brukt som arbeidskraft for dette formålet. Etter frigjøringen fikk Gunnar Moe ansvaret for å besøke og skrive rapport om leirene i Sørfold. I beretningen om leiren i Kalvik beskrives den som en «mønsterleir». Han rapporterer om elleve syke, tre døde og én skutt siden leirens oppstart.⁸⁹ Av fangekortene fra Kalvik, fremkommer det at to av de døde ble skutt på grunn av fluktforsøk, og den siste døde av tuberkulose. Den tyske soldaten Johannes Martin Hennig var en del av vaktstaben, og har skildret leiren i sin dagbok fra krigen. Hennig (overs. 2009) påpeker at under en masseflukt i 1944 ble elleve krigsfanger skutt og drept.⁹⁰ I tillegg forsvant to på fjellet, og ble antatt døde.

⁸⁴ Tysk rapport over fangeleirer i Nordland av en Oberstløytnant i Generalstaben, 15. mai 1945. RA, Tyske arkiver, Reichkommissariat, Eci boks 2

⁸⁵ Rasch, Hanna Alfheim 2007: 11 (Årbok for Sørfold)

⁸⁶ Dødstall i epost fra Michael Stokke, 2. mai 2018

⁸⁷ Dødstall utregnet fra Johan Hegberg Jensens brev av 20. oktober 1943, Michael Stokkes dødstall fra epost 2. mai 2018, og Gunnar Moes rapport av 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

⁸⁸ Stokke, Michael 2017: Kalvik: 1 (upublisert manuskript)

⁸⁹ Steffenak 2008: 160

⁹⁰ Hennig, Johannes Martin 2009: *Ein tysk soldats dagbok frå krigen i Nord-Norge*: 92-93

Ifølge Stokke (2017) døde også tre sovjetiske krigsfanger våren 1945.⁹¹ Det gir et tall på 19 døde sovjetiske krigsfanger i løpet av 1943 til 1945 i Kalvik.

Dødstallene for sovjetiske krigsfanger i Kalvik:

1943 (4 måneder)	1 død
1944 (12 måneder)	15 døde
1945 (4 måneder)	3 døde
September 1943 til mai 1945	19 døde

92

Megården

I bygda Tørrfjorden i Sørfold kommune lå en fangeleir for sovjetiske krigsfanger. Den gikk under navnet *Megården*, og var opprettet i underkant av 2 mil unna Kalvik. De første sovjetiske krigsfangene ankom fangeleiren tidlig i 1943. Ifølge en rapport fra Gunnar Moe datert 13. mai 1945 var det 639 sovjetiske krigsfanger i Megården.⁹³ I likhet med Kalvik skulle det også her bygges tunnel, som fikk navnet Megården tunnel. Krigsfangene skulle også være med i arbeidet med å konstruere bruene over Tørrfjorden. Den var nødvendig for å videreføre jernbanetraseen nordover. Det ble etablert en vannkraftverkstasjon ved Andkilsfossen, og i arbeidet ble det brukt sovjetiske krigsfanger fra Megården. Når det gjelder dødstallene for de sovjetiske krigsfangene i fangeleiren, er det lite som er dokumentert. Ifølge Michael Stokke var det 15 sovjetiske krigsfanger som døde i Megården fra februar 1943 til mai 1945.⁹⁴

Dødstallene for de sovjetiske krigsfangene i Megården:

1943 (11 måneder)	(1)
1944 (12 måneder)	(3)
1945 (4 måneder)	(9)
Februar 1943 til mai 1945	15 døde (13 kjent)

95

⁹¹ Stokke 2017: 4 (upublisert manuskript)

⁹² Dødstall i epost fra Michael Stokke, 2. mai 2018

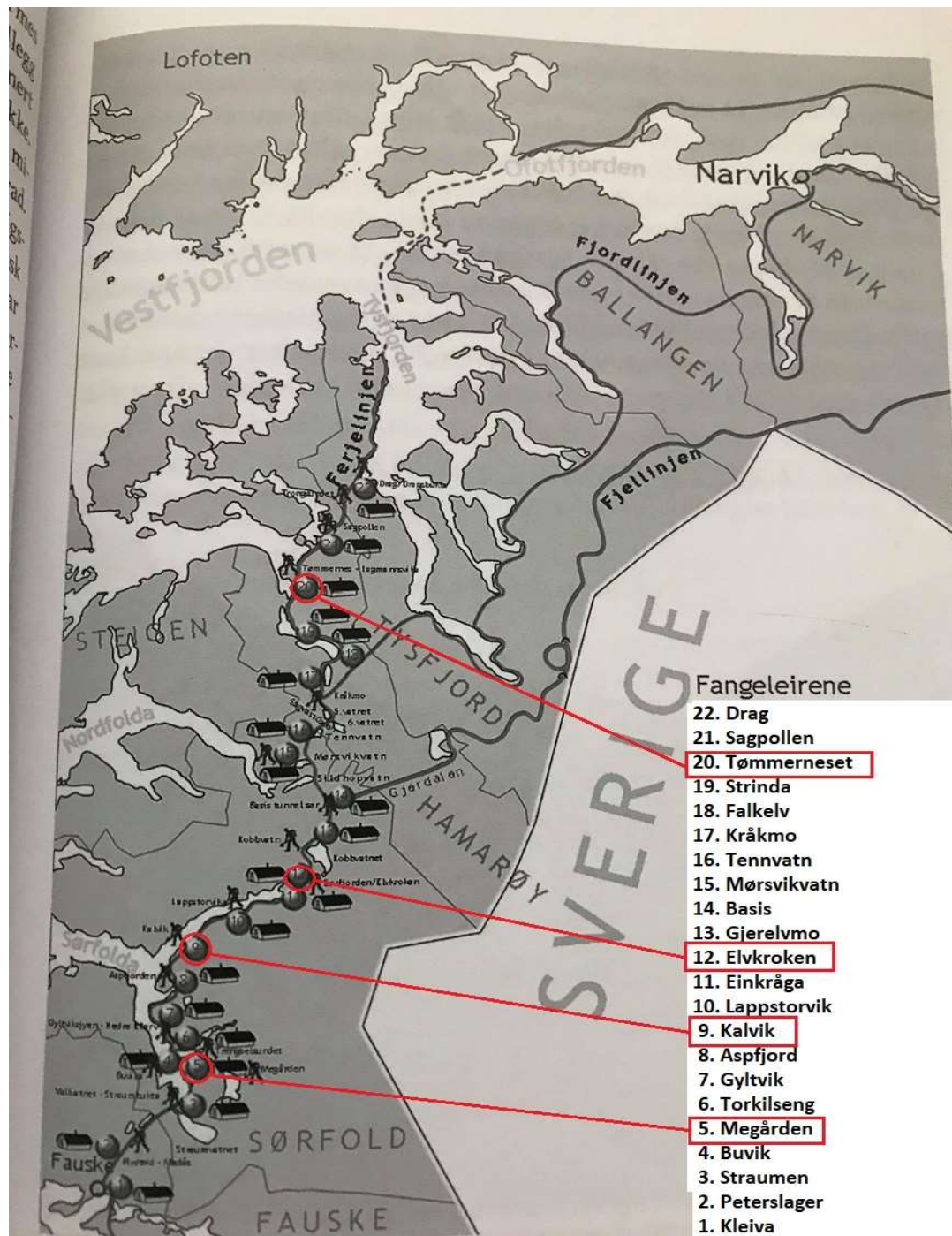
⁹³ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

⁹⁴ Dødstall i epost fra Michael Stokke, 2. mai 2018

⁹⁵ Dødstall fra databasen for utenlandske krigsfanger i Norge:

<http://www.krigsgraver.no/search?simple=true&q=meg%C3%A5rden> , Megården (Lest: 10 mai 2018)

«Kart over de utvalgte fangeleirene i Nordland»

96

⁹⁶ Kart over Nordlandsbanen hentet fra Finn Rønnebu 2017: 79 (redigert selv)

Kapittel 3. Mulige årsaker til dødstallet i fangeleirene

3.1 Leirkomplekset og fangeantallet

Fangeleirene ble bygd etter faste mønstre. Det ble lagt et piggråd-gjerde rundt hele fangeleiren. I mange av tilfellene ble det brukt to gjerder, med et minelagt felt i midten.⁹⁷ Et vakttårn skulle være stasjonert i hvert hjørne, men i enkelte leirer ble det bare satt opp én eller to. Dette kan skyldes en tanke om at sikkerheten ikke var særlig truet, og at antallet vakttårn stemte med sikkerhetsbehovet. Det kan også være mangel på materiale, eller bare simpelthen ikke plass på grunn av ulent terreng. Krigsfangene ble plassert i egne brakker, og de bare ofte preg av dårlig forfatning. I Vefsn kommune i Nordland, fremgår det av Kreyberg (1946) at fangebrakkene var satt opp i raskt tempo, men var av svært dårlig kvalitet.⁹⁸ Et kjennetegn som gikk igjen i hele Nordland. Brakkene som ble flittigst brukt ble kalt Nissenbrakker eller svensketelt. De var halvsirkel-formede brakker, og skulle ifølge Hatlehol (2015) kunne huse ca. 40 fanger.⁹⁹ Brakkene var ofte ikke motstandsdyktig til de klimatiske forholdene i nord, og fangene måtte ofte improvisere for å isolere og holde varmen. I enkelte av fangeleirene ble vanlige tre-brakker benyttet. Det skulle også være plassert én vedovn i hver fangebrakke slik at krigsfangene kunne varme seg til de kaldeste tidene.¹⁰⁰ Ellers skulle fangeleirkomplekset bestå av kjøkkenbrakker, sykebrakker, avlusningsbrakke, vaskebrakke og latriner. Latrinene skulle være plassert en viss avstand fra leirene, men i flere tilfeller ble de lagt uhygienisk nært krigsfangenes brakker. Rønnebu (2017) forklarer at fangeleirene ble også konstruert med bare én inngang.¹⁰¹ Det er åpenbart at dette ble gjort for å opprettholde kontroll og innsyn til all trafikk både inn og ut.

Et trekk som går igjen i hele fylket tilknyttet arbeidet var mangelen på tid. Inntoget av tyske soldater, firmaer, ingeniører, arbeidere og krigsfanger var en enorm belastning, og skapte et stort behov for å koordinere og administrere folkemassene. Krigsfangene skulle plasseres i ulike fangeleirer langs den planlagte jernbanelinjen på kort tid. Dette kunne ført til at enkelte leire var i dårlig forfatning, og ikke klar til å ta imot krigsfangene. I dette punktet skal fokuset mitt være på fangeleirenes kapasitet, og hvordan den faktiske situasjonen var i forhold til

⁹⁷ Rønnebu 2017: 80

⁹⁸ Kreyberg 1946: 14

⁹⁹ Hatlehol 2015: 229

¹⁰⁰ Hatlehol 2015: 229

¹⁰¹ Rønnebu 2017: 80

fangeantallet. Var fangeleirene overoppfylte eller var det tilstrekkelig med plass? For å komme nærmere et svar på dette må jeg undersøke fangeantall og innkvarteringskapasitet. I et miljø der fangene er tvunget til å bo på et areal som ikke er tilstrekkelig, vil det kunne føre til visse problemer over tid. Det kan utvikles uhygieniske forhold, og en generell fare for fysisk og psykisk helse for krigsfangene. I kapittel 4 vil jeg redegjøre for fangeantallet og boplassen til krigsfangene i fangeleirene Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården.

3.2 Forpleining

Det var utarbeidet retningslinjer for forpleiningssatsen til de sovjetiske krigsfangene i Tyskland og de okkuperte områdene. Under angrepet på Sovjetunionen i 1941 hadde OKH lagt frem bestemmelser for krigsfangenes forpleining, men som Soleim (2004) påpeker skulle den baseres på ubetydelige ressurser.¹⁰² Mengden mat krigsfangene fikk var bestemt etter kategorien de befant seg i, altså arbeidets tunghetsgrad. I Norge ble de delt inn i fem: Normal, Langarbeiter, Schwerarbeiter, Truppen-Verpflegung og Lazarettverpflegung.¹⁰³ De sovjetiske krigsfangene som drev med arbeid på Nordlandsbanen havnet innenfor schwerarbeiter. Men det var et skille mellom sovjetiske krigsfanger under Wehrmacht og de under OT. Stokke (2008) mener at forpleiningssatsen til de sovjetiske krigsfangene under Wehrmacht var på 17 900 kalorier i uken, som gir et kaloriinntak på ca. 2558 per dag. Forpleiningssatsen til de sovjetiske krigsfangene under OT var på 20 900 kalorier¹⁰⁴ i uken. Det gir 2985 kalorier per dag, og i overkant av 400 kalorier mer enn de under Wehrmacht. Til tross for dette mener Stokke at dødeligheten var høy for de sovjetiske krigsfanger under OT i Norge fra 1942 til 1943, og påstår at underernæring var en fremtredende årsak.¹⁰⁵

Sammenligner man forpleiningssatsen for de sovjetiske krigsfangene i Norge med de i Finland, er tallene noe ulike. Ifølge Soleim (2004) var satsen for tungt-arbeidende sovjetiske krigsfanger i Finland på ca. 2800 kalorier per dag (1942-44).¹⁰⁶ Den er noe høyere enn satsen til de sovjetiske krigsfangene under Wehrmacht i Norge, og litt mindre enn de under OT i Norge. På papiret høres ikke 2500-2800 kalorier per dag lite ut. Legger man til krigsfangenes

¹⁰² Soleim 2004: 150

¹⁰³ Soleim 2004: 155

¹⁰⁴ Stokke 2008: 71

¹⁰⁵ Stokke 2008: 73

¹⁰⁶ Soleim 2004: 154-155

fysiske påkjenning, vil kaloriinntaket være på minimumsgrensen. Haugland (2008) påstår at arbeidstiden i tyske fangeleirer i Norge var på vel 10 timer, fra 07:00-17:00.¹⁰⁷ Trolig er dette tallet for lavt. Men det setter krigsfangenes brutale hverdag i perspektiv. Ved å benytte meg av en kalkulator som beregner kaloribehovet mitt, så trenger jeg mellom 3300-3800 kalorier per dag ved fysisk hardt arbeid. I termen fysisk hardt arbeid, forutsetter jeg at de ikke beregner det som 10 timer, men nærmere 2-3 timer.¹⁰⁸ Det er dog viktig å påpeke at tyskerne opererte med disse forpleiningssatsen med den største viten om at den var for dårlig. Det virker logisk å gi de sovjetiske krigsfangene nok mat slik at arbeidet blir mer effektivt. Dette var ikke tilfellet, og forpleiningen i fangeleirene var ofte ikke i nærheten av hva de fastsatte retningslinjene hadde bestemt. I slutten av 1941 ble det fastslått av OKW at de sovjetiske krigsfangene ikke ble beskyttet av Genèvekonvensjonene av 1929.¹⁰⁹ Artikkel 11 i konvensjonen tar opp krigsfangenes forpleiningskrav, men disse skulle ikke bli fulgt. Dette førte til at Røde kors ble satt på sidelinjen, og ikke kunne hjelpe de sovjetiske soldatene i tysk fangenskap. Et fellestrekk som skulle gå igjen i de fleste fangeleirer var da sult. Mangelen på et variert og sunt kosthold kan føre til flere alvorlige sykdommer. Det kan også føre til utmagring, og med tiden, den sikre død.

3.3 Sykdom, klima og bekledning

Det var ikke uvanlig at det oppstod sykdommer i de tyske fangeleirene i Norge. For mange ble kombinasjonen av slett forpleining, et hardt klima og dårlig bekledning en sikker vei til sykdom og smitte. Kreyberg (1946) påpeker dog at fangeleirene i Nordland ikke var rammet av utbredte epidemiske sykdommer i alt for stor grad.¹¹⁰ Det var tuberkulose og underernæring som var de vanligste sykdommene for krigsfangene ifølge Kreyberg. Det fantes også andre typer sykdommer i fangeleirene ifølge Soleim (2004), slik som dysenteri og beriberi (vitaminmangelsykdom).¹¹¹ Det vil være relevant å se om de ulike sykdommene var å finne i de utvalgte fangeleirene i avhandlingen min, og om de var en direkte årsak til dødstillene. Om tyskerne hadde tiltak for å bedre de hygieniske forholdene med sanitære latriner, sykebrakker og medisinsk utstyr vil være relevant å redegjøre for. Andre forhold til

¹⁰⁷ Haugland 2008: 18

¹⁰⁸ Kaloriinntak bestemmes dog av alder, høyde, vekt, o.l. og varierer fra person til person. Men eksempel er bare for å illustrere krigsfangenes brutale situasjon, og poengtere den slette forpleiningen.

¹⁰⁹ Soleim 2004: 117

¹¹⁰ Kreyberg 1946: 19

¹¹¹ Soleim 2004: 168

sykdom, vil være det lokale klimaet og krigsfangenes bekledning. En detaljert undersøkelse av vær og vind vil dog ikke bli gjennomført på grunn av at fangeleirene lå såpass nært hverandre, og at temperaturforskjellene trolig ikke var så drastisk ulike. Om tyskerne var forberedt på det kalde klimaet i nord, kan diskuteres. Silje Thjømøe (2013) skriver i sin masteravhandling at NSB-ledelsen var svært kritiske til den tyske planleggingen av Nordlandsbanen i forhold til klima. Tyskerne tok ikke høyde for vær og vind, og planla utelukkende basert på kart og korte værutsikter.¹¹² Rønnebu (2017) mener at ingeniøren for strekningen nord for Fauske, Professor Ladislaus von Rabcewicz, tok høyde for de klimatiske forholdene i planene sine. Han slo fast at snø og andre klimautfordringer kunne påvirke arbeidet, og måtte tas med i betraktningen.¹¹³ Det vil være høyst sannsynlig at de klimatiske utfordringene i Nordland ble vurdert i lys av forseringen av byggeprosjektene, og ikke som tiltak for å bedre de sovjetiske krigsfangenes helse. Fangeleirene som ble etablert langs Nordlandsbanen fikk definitivt kjent på de klimatiske forholdene i Nord-Norge. En stor andel av krigsfangene kom i årene 1942 til 43, og ifølge Gustav Bjørnbæk (1998) ble perioden rundt årsskiftet en kald tid i Nord-Norge. Bjørnbæk påstår at 1942-vinteren ble den kaldeste i løpet av krigsårene¹¹⁴, og for mange sovjetiske krigsfanger ble dette en brutal tid. I de tilfeller der bekledningen til de sovjetiske krigsfangene er nevnt vil det være naturlig å ta med i avsnittet om sykdom. Soleim (2004) påstår at bekledningen til de sovjetiske krigsfangene fremkommer som svært dårlig i flere kilder, og enkelte rapporter fra OKW forklarer at krigsfangene manglet klær som var tilpasset forholdene i Nord-Norge.¹¹⁵ I redegjørelsen av leirforholdene vil sykdom i de utvalgte fangeleirene bli undersøkt. Hygieniske og sanitære forhold vil bli sett nærmere på, og tilgangen til sykebrakke og leirleger. De klimatiske forholdene og de sovjetiske krigsfangenes bekledning vil være naturlig å trekke inn i det samme avsnittet, for å finne ut om sykdom og sykdomsspredning faktisk var en årsak til ulike dødstill på Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården.

¹¹² Thjømøe 2013: 42

¹¹³ Rønnebu 2017: 46-48

¹¹⁴ Bjørnbæk, Gustav 1998: *Norsk vær i 100 år*: 113-114

¹¹⁵ Soleim 2004: 166

3.4 Flukt og henrettelser

For et menneske i fangenskap må flukt være en naturlig reaksjon. Dette gjaldt også for de sovjetiske krigsfangene i tysk fangenskap i Norge. Tyskerne tok fluktforsøk med stort alvor. Soleim (2004) forklarer at det i mars 1941 ble gitt ordre fra OKW om at alle krigsfanger som prøvde å flykte skulle henrettes.¹¹⁶ Ansvaret for selve henrettelsen skulle overlates til Sipo, det tyske sikkerhetspolitiet i Norge. Ofte tok vaktstyrkene i de enkelte fangeleirene hånd om henrettelser av de sovjetiske krigsfangene selv. Dette viser bare den nådeløse holdningen til flukt flere av vaktstyrkene hadde. For OTs egne vaktmannskaper ble bevæpning også en del av hverdagen. Ifølge Hatlehol (2015) skulle de utstyres med en pistol, og kunne ses på som et sikkerhetstiltak for å unngå vellykkede fluktforsøk av krigsfangene.¹¹⁷ Også de ordinære arbeid- og ledelsesstyrker i OT skulle bevæpnes ifølge et rundskriv fra OT-sjefen i Norge, Willi Henne.¹¹⁸ Alt for å hindre og stoppe sovjetiske krigsfanger i å flykte. Til tross for den brutale straffen et fluktforsøk innebar, ble det et vanlig fenomen i mange av fangeleirene. Muligheten for en suksessfull flukt ble dog bestemt av flere faktorer. Beliggenhet og det landskapet som omringet leirene kunne ha mye å si for å kunne fullføre flukt. Ole-Jacob Abraham (2007) forklarer at det var lettere for en krigsfange å flykte i Nord-Norge på grunn av den nære grensen til Sverige.¹¹⁹ Samtidig kan det nord-norske landskapet være en utfordring å ta seg frem i, særlig for en krigsfange som ikke er kjent med området. Er fangeleiren plassert på en høyde der både vær og vind står på som mest, kan muligheten også minskes betraktelig. Hatlehol (2015) forklarer at tyskerne skulle vurdere en fangeleirs plassering etter nærliggende skog og natur.¹²⁰ Det å unngå flukt var av stor betydning. Årstidene kunne være avgjørende i forhold til flukt der somrene byr på lettere terreng, og mildere temperaturer. Samtidig vil de tyske vaktstyrkene kunne lettere ta seg frem, og dermed minske sjansen for en vellykket flukt.¹²¹ Man må heller ikke overse viktigheten den norske sivilbefolkningen hadde for flukt. Det er berettet i lokal- og faglitteratur om de norske «grenselosene» som hjalp flere sovjetiske krigsfanger å ta seg frem til svenskegrensen og friheten. I årbøkene for Sørfold er det berettet om flere kjente grenselosere i distriktet.¹²² Ved slik hjelp vil sjansen for vellykket flukt økte betraktelig, men straffen for å bli tatt av tyskerne

¹¹⁶ Soleim 2004: 139

¹¹⁷ Hatlehol 2015: 221

¹¹⁸ Hatlehol 2015: 222

¹¹⁹ Abraham 2007: 87

¹²⁰ Hatlehol 2015: 229-230

¹²¹ Rønnebu 2017: 92

¹²² I Årbok for Sørfold 1981 er det skrevet om grenselosing av sovjetiske krigsfanger om høsten 1943

var nødeløs. Naturligvis kunne dette variere fra de ulike fangeleirene. Det kan hende at leirkommandanten og vaktstyrken tok seg av fluktforsøk på andre måter. Men ofte var det den sikre død.

Bruken av fysisk avstraffelse og vold var ikke uvanlig i de tyske fangeleirene for sovjetiske krigsfangene i Norge. Til tross for dette skulle krigsfangene ha human behandling ifølge Genèvekonvensjonene av 1929, som tidligere nevnt.¹²³ I tillegg var det ikke tillatt å bruke fysisk avstraffelse ovenfor krigsfangene. Som sagt fulgte ikke tyskerne 1929-konvensjonene, og fysisk vold ble for mange sovjetiske krigsfanger en del av hverdagen.¹²⁴ Samtidig skulle tiden vise at konvensjonene manglet presise bestemmelser, og det var lett for å tøyne reglene og grensene som ble satt. Hva som ligger i «human» behandling kan variere fra person til person, og ble ikke klargjort nærmere før 1949-konvensjonene, da som en reaksjon på de elendige forholdene mange krigsfanger opplevde under andre verdenskrig. Det var heller ikke uvanlig at tyskerne benyttet seg av vilkårlige henrettelser av sovjetiske krigsfanger i Norge. Nøkleby (2004) mener at Sipo-sjefen i Kristiansand, Rudolf Kerner, ble tilsendt Wehrmachts ordrer for behandling av sovjetiske krigsfanger i 1943. Den påpeker at krigsfanger som motsier ordrer, stjeler eller prøver å flykte, skal henrettes.¹²⁵ Terskelen for bruk av henrettelse var åpenbart veldig lavt. Vi ser noen av de samme forholdene i finske fangeleirer. Antti Kujala (2008) mener at sovjetiske krigsfanger i finsk fangenskap kunne risikere døden hvis vaktene følte seg truet og måtte ty til selvforsvar.¹²⁶ Trolig misbrukte de tyske vaktene og leirkommandantene dette punktet, og brukte det som dekke for å utøve uprovosert vold mot de sovjetiske krigsfangene.

¹²³ International Committee of the Red Cross, part 1 article 2: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=F3C789772F4A2CA0C12563CD00518D5D> (Lest: 01. mai 2018)

¹²⁴ Soleim 2004: 113

¹²⁵ Nøkleby, Berit 2004: *Krigsforbrytelser – Brudd på krigens lov i Norge 1940-45*: 62-63

¹²⁶ Kujala, Antti 2008: «The unlawful killings of POWs during the continuation war 1941-44» i *POW deaths and people handed over to Germany and the Soviet Union in 1939-55*: 90
https://www.arkisto.fi/uploads/Julkaisut/monografiat/POW%20deaths_web.pdf (Lest: 27. mars 2018)

Kapittel 4. Kronologisk redegjørelse av leirforholdene

4.1 Perioden 1942-43

4.1.1 Leirkomplekset og fangeantallet

Tømmerneset – Leirkomplekset og fangeantallet

I månedsskiftet juni/juli 1943 ankom 250 sovjetiske krigsfanger Tømmerneset. Russeren Ivan Denisov var én av dem.¹²⁷ Dette var sannsynligvis den første gruppen krigsfanger som ankom fangeleiren. Sett bort fra selve fangeleiren, var det blitt drevet arbeid på Tømmerneset allerede fra april samme året. I et brev fra den norske tvangsarbeideren Henry Grimsrud kommer det frem at han og en gruppe nordmenn hadde blitt sendt til Tømmerneset april 1943 for å arbeide for tyskerne.¹²⁸ De norske tvangsarbeiderne og de sovjetiske krigsfangene skulle med tiden arbeide side om side. Sammen med Denisov kom også den nyutdannede sovjetiske tanksføreren Semjon Panfilovitsj Makarov til Tømmerneset. Denisov, Makarov og de 248 andre sovjetiske krigsfangene ble satt i gang med å bygge opp fangeleiren og leiren for de tyske vaktene. Fangeleiren for de sovjetiske krigsfangene var bygd i løpet av juli 1943.¹²⁹ De 250 krigsfangene ble i den første tiden innkvartert i tre brakker, og Ivan Denisov påstår at de var mellom 80-85 personer i hver brakke.¹³⁰ Hvor stor disse brakkene var, er vanskelig å fastslå. Verken Denisov eller Makarov klager på innkvarteringen i fangeleiren. Det er viktig å påpeke at disse to var på Tømmerneset bare én måneds tid før de flyktet i august 1943. Michael Stokke antar 29 sovjetiske krigsfanger mistet livet i fangeleirens første år.¹³¹ Ifølge Trond Inge Mathisen døde 26 sovjetiske krigsfanger på Tømmerneset.¹³² Det eksakte tallet på døde i 1943 er ikke klart, men ifølge Stig Olav Johansen mistet fire krigsfanger livet på Tømmerneset det første året.¹³³ Det er bare tilgjengelig fangekort på to av de døde, og begge mistet livet på grunn av sykdom i 1943. For å se om de fire sovjetiske krigsfangene døde av dårlige boforhold eller av et leirkompleks med alvorlige mangler, må fangeleirens kompleks per 1943 redegjøres for.

¹²⁷ Haugland 2008: 275-276

¹²⁸ Brev fra Henry Grimsrud til Hans S. Jacobsen, 2. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, boks 166

¹²⁹ Mathisen, Trond Inge 2000: 6 (Årbok for Hamarøy)

¹³⁰ Haugland 2008: 295

¹³¹ Dødstall i epost fra Michael Stokke, 2. mai 2018

¹³² Informasjon i epost fra Trond Inge Mathisen, 12. mai 2018

¹³³ Informasjon i epost fra Stig Olav Johansen, 8. mai 2018

Fangeleiren på Tømmerneset hadde i 1943 sju brakker til ulikt bruk. Tre av brakkene ble brukt til innkvartering av de 250 sovjetiske krigsfangene som oppholdt seg i leiren. Enkelte av de norske tvangsarbeiderne på Tømmerneset hadde klaget på boforholdene, og det ble gjennomført en undersøkelse i regi av Statens arbeidsdirektorat. I rapporten fra 1. oktober 1943 klager de norske tvangsarbeiderne på at brakkene ligger på myr-grunn og at det førte til et rått og kaldt innklima.¹³⁴ I Denisov beretning om han og medfangenes flukt fra Tømmerneset i august 1943, forklarer han at de gjemte seg under brakken langs betongstøttene den sto på.¹³⁵ Av det kommer det frem at de sovjetiske krigsfangene var innkvartert i brakken som var hevet over jorda, og muligens ikke opplevde den samme rå og kalde klima i brakkene som de norske tvangsarbeiderne gjorde. Det fantes en egen brakke der latrinene var anlagt. Det var skjært ut flere hull der fangene kunne gjøre i fra seg, og hadde en kapasitet til iallfall fem fanger kunne gå på do samtidig. Dette kommer frem i Denisov beretning der han forklarer at planene til flukten ble lagt på do mellom de fem involverte sovjetiske krigsfangene.¹³⁶ Det er viktig å merke seg at Denisov forklarer at de ble liggende under brakken sin i sølevann og urin før flukten.¹³⁷ Det tilsier at krigsfangene må ha urinert i eller rett utenfor brakken sin. Ellers inneholdt fangeleiren på Tømmerneset en brakke til kjøkken, og en som straffecelle.¹³⁸ Den siste brakken i fangeleiren per 1943 hadde ikke et kjent bruksområde. Den var ifølge Haugland (2008) oppført som sykebrakke ved frigjøringen 1945.¹³⁹ Det er sannsynlig at denne brakken ble benyttet som sykebrakke i 1943 også. På grunn av at de to krigsfangene som døde i 1943 på Tømmerneset ikke har kjent dødsårsak, vil det være vanskelig å koble det opp mot leirkomplekset og fangeantallet. De to andre døde dog av sykdom i 1943, og kan ha tilknytning til ulike forhold i fangeleiren. Dette skal jeg komme nærmere inn på i avsnittet om sykdom, klima og bekledning (4.1.3). Ellers virker det som om boforholdene var relativt gode for de sovjetiske krigsfangene. Det var opprettet latriner, men av Denisovs beretning ble det urinert under eller vedsiden av deres brakke. Dette kan føre til uhygieniske forhold med bakterie og en økt smittefare. Til tross for dette var dødstallet på Tømmerneset i 1943 på 4 døde, og var forholdsvis lavt.

¹³⁴ Brev fra Sosialdepartementet til Philip Holzmann AG, 1. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, boks 166

¹³⁵ Haugland 2008: 259

¹³⁶ Haugland 2008: 278

¹³⁷ Haugland 2008: 260

¹³⁸ Haugland 2008: 278

¹³⁹ Haugland 2008: 260

Elvkroken – Leirkomplekset og fangeantallet

Jeg har ikke lyktes i å finne den eksakte datoen når tysk arbeid ble satt i gang ved Engan i Sørfold. Ifølge Johan Olsen (1983) ankom tyske OT-arbeidere området en gang i 1942. Han forklarer at en storstilt bygging av brakker og leire ble gjennomført.¹⁴⁰ På dette tidspunktet var det enda ikke ankommet noen sovjetiske krigsfanger til den kommende fangeleiren på Engan, som skulle få navnet Elvkroken. I et brev fra en norsk tvangsarbeider i Elvkroken fra 20. oktober 1943 til sosialminister Johan Andreas Lippestad, fremkommer det informasjon om de sovjetiske krigsfangene. Han forklarer at han og 79 andre «kontorfolk» fra Oslo, ankom Elvkroken 11. april 1943. Videre påpeker han at de sovjetiske krigsfangene, som han så fint kaller «arbeidskamerater», ankom leiren noen dager før.¹⁴¹ I brevet kommer det også frem at gruppen med de sovjetiske krigsfangene var nærmere 600 i antall. Ifølge flere av fangekortene fra Elvkroken, kom en gruppe fanger allerede 29. mars 1943.¹⁴² Dette kan ha vært den gruppen med de sovjetiske krigsfangene som brevskriveren påstår kom noen dager før. I slutten av 1943 ankom flere sovjetiske krigsfanger Elvkroken, og det var trolig på det meste 900 krigsfanger i fangeleiren dette året. Dødstallene for Elvkroken fra 1943 til 1945 varierer i kildene, men ifølge Michael Stokke mistet 403 sovjetiske krigsfanger livet i fangeleiren.¹⁴³ I perioden april 1943 til oktober 1943 døde nærmere 140 sovjetiske krigsfanger i fangeleiren, ifølge det tidligere nevnte brevet fra den norske tvangsarbeideren.¹⁴⁴ For å se om leirkomplekset og fangeantallet var en årsak til de høye dødstallene må leirforholdene redegjøres for.

Innkvartering av krigsfangene i Elvkroken var noe spesiell. I de fleste fangeleirer i Nordland ble krigsfangene innkvartert i svensketelt, men disse ble trolig ikke benyttet i Elvkroken. Den norske arbeideren som sendte klagebrev til Johan Andreas Lippestad i 1943 beskriver brakkene i leiren. I brevet kommer det frem at krigsfangene ble innkvartert i samme type brakker som de norske tvangsarbeiderne. Videre beretter han om en gruppe norske

¹⁴⁰ Olsen, Johan 1983: 51 (Årbok for Sørfold)

¹⁴¹ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

¹⁴² <https://obd-memorial.ru/html/>, f.eks. Pavel Petrovitsj Jerosjenko - obd-memorial nr. 72226878. (Lest: 14. februar 2018)

¹⁴³ Dødstall i epost fra Michael Stokke, 2. mai 2018

¹⁴⁴ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

tvangsarbeidere som ble sendt til Jærdalen (Gjerdalen) i Sørfold, og der ble de innkvartert i svensketelt. Brevskriveren velger å ordlegge seg på følgende måte: «18 mann ligger i et såkalt svenske-telt, bygget av Huntonitplater direkte på jorden».¹⁴⁵ Måten han velger å bruke ordet «såkalte», er for meg et tegn på at dette ikke var vanligdags for han selv, og derfor ikke benyttet i Elvkroken. Den tyske soldaten Johannes Martin Hennig som var stasjonert i fangeleiren tok et bilde av fangeleiren i Elvkroken 23. mars 1944, og da er ingen svensketelt å se.¹⁴⁶ Trolig ble ikke svensketelt brukt til å innkvartere de sovjetiske krigsfangene i tidsrommet mellom deres ankomst (april 1943) og til det første bildet som Hennig tok (mars 1944).

Brakkene som de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken ble innkvartert i 1943 var rektangelformede brakker av tre. Ifølge Hatlehol (2015) ble disse tre-brakkene bare unntaksvis brukt til innkvartering av krigsfangene i Norge.¹⁴⁷ I brevet fra den norske tvangsarbeideren, beskrives forholdene innad i brakkene nærmere. Han påstår at brakkene de selv måtte sove i var bygget dagen før deres ankomst, og par preg av dette. De var isbelagte, og det eneste som var innredet i rommene var foreløpig bare køyesenger. Videre forklares han at de sovjetiske krigsfangene ble i den første tiden innkvartert i én (!) brakke. Det vil si at 600 personer ble huset inn i én brakke. Hvor stor denne brakken var, er ikke klart. Til tross for det er det påfallende, og forklart av brevskriveren, at de hygieniske forhold i brakken var svært alvorlige. Han påstår at i tiden mellom de norske tvangsarbeidernes ankomst (11. april 1943) og til brevets nedtegnelsesdato (20. oktober 1943), var nærmere 140 sovjetiske krigsfanger døde.¹⁴⁸ I snitt vil det si at i overkant av 23 sovjetiske krigsfanger døde hver måned i de seks første månedene i Elvkroken. I brevet nevner han dog at forholdene hadde bedret seg den siste tiden, og at krigsfangenes, så vel deres egen innkvartering hadde blitt av en høyere standard. Det fremkommer også at det fantes en form for legehjelp i fangeleiren, men at den var uforsvarlig. Han påstår at legen(e) jevnlig tok feil diagnose av syke sovjetiske krigsfanger. I den første tiden var det ikke opprettet egne sykebrakker, som førte til at friske og syke

¹⁴⁵ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

¹⁴⁶ Hennig 2009: 29

¹⁴⁷ Hatlehol 2015: 393

¹⁴⁸ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

krigsfanger bodde i samme rom.¹⁴⁹ I og med det faktum at tyskerne ikke hadde brakker klar til verken tvangsarbeiderne eller krigsfangene, vil det være lite sannsynlig at sanitære og hygieniske latriner var opprettet for disse gruppene i fangeleirens første måneder. At boforholdene og fangeantallet var én av årsakene til de høye dødstallene i Elvkroken i 1943, virker å være åpenbart. Til tross for at boforholdene bedret seg i 1943 ifølge brevet fra den norske tvangsarbeideren, måtte innførselen av nye krigsfanger satt et betydelig press på boforholdene, da leiren målte nærmere 900 krigsfanger i slutten av 1943. Uhygieniske forhold virker å ha vært en realitet da utsultede krigsfanger ble stuet sammen friske og syke. 140 sovjetiske krigsfanger mistet livet i Elvkroken i 1943. Det er sannsynlig at dødstallene økte i de to siste månedene av 1943, til tross for noe bedre boforhold.

Kalvik – Leirkomplekset og fangeantallet

Den eksakte datoen når de sovjetiske krigsfangene kom til Kalvik er usikkert. Stokke (2017) mener en gruppe på ca. 150 fanger ankom området nær Kalvik 30. juli 1943. Han påpeker at de trolig tilhørte nabo-leiren Aspfjord.¹⁵⁰ 1. oktober 1943 var det registrert 330 fanger i Kalvik. I tiden mellom 8-10. oktober 1943 kommer det nye fanger til fangeleiren, og de tidligere fangene flyttes til Rana. I underkant av én måned senere var det registrert 370 fanger i Kalvik. I perioden 1. november 1943 til 15. juni 1944 sank fangetallet betydelig. Ved siste nevnte dato var det registrert 228 fanger i Kalvik.¹⁵¹ Fra leirens oppstart (sent i 1943) til tidlig i 1944 var det registrert ett dødsfall. Det totale dødstallet for sovjetiske krigsfanger i Kalvik fra 1943 til 1945 er på 19 døde.¹⁵² Fangekortet til den sovjetiske krigsfangen som mistet livet i 1943 er tilgjengelig i den russiske databasen for døde eks-krigsfanger. Han het Ivan Gusev, og ble bare 22 år gammel. På fangekortet er det forklart at Gusev ble drept etter fluktforsøk.¹⁵³ Dette blir derfor skrevet nærmere om i underkapittelet om flukt og henrettelser (4.1.5). Ett dødsfall i leirens tre første måneder virker å være lave tall. For å finne ut om leirkomplekset og fangeantallet spilte inn på det lave dødstallet i 1943 må leirforholdet bli redegjort for.

¹⁴⁹ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

¹⁵⁰ Stokke 2017: 1 (upublisert manuskript)

¹⁵¹ Stokke 2017: 1 (upublisert manuskript)

¹⁵² Dødstall i epost fra Michael Stokke, 2. mai 2018

¹⁵³ <https://obd-memorial.ru/html/>, Ivan Gusev - obd-memorial nr. 300424870. (Lest: 16. februar 2018)

I Kalvik ble krigsfangene innkvartert i svensketelt med plass til ca. 40 mann i hver. Ifølge Stokke (2017) hadde Wehrmacht eller OT bygget elleve svensketelt i leiren per. 30. juli 1943, bare noen måneder før de første sovjetiske krigsfangene ankom Kalvik.¹⁵⁴ Ikke alle brakke ble brukt til innkvartering, for ifølge Hatlehol (2015) skulle alle fangeleirer ha egne brakker for matlaging, vask, tørking, toalett og syke.¹⁵⁵ I Kalvik var det sommeren 1943 fire brakker som skulle benyttes som sykebrakke, vaskebrakke, avlusingsbrakke og lagerbrakke. Det ble også satt opp en annen type brakke enn de vanlige svensketeltene, og denne skulle brukes til matlaging. Per 8. september 1943 var det bygd fire nye brakker. Mest sannsynlig var to av disse brakkene svensketelt til innkvartering av krigsfanger. Én brakke ble bygd over en latrine, mens den siste brakkens hensikt er ukjent. Det var da per høsten 1943 ni svensketelt til disposisjon for innkvartering av krigsfangene i Kalvik. Det var da plass til 360 krigsfanger i fangeleiren. 1. november 1943 var det registrert 370 krigsfanger i Kalvik, og overskred fangeleirens fangekapasitet delvis.¹⁵⁶ Fra de sovjetiske krigsfangenes ankomst (trolig september 1943) til begynnelsen av 1944 virker boforholdene i fangeleiren å være relativt gode. Krigsfangene hadde tilgang til latriner bygd over en rennende bekk, og som unngår at ekskrementer blir liggende og forårsake uhygieniske forhold. I tillegg kunne opprettelsen av en egen sykebrakke tilsi at krigsfanger med ulike sykdommer ble innkvartert for seg selv, og ikke sammen med friske fanger. Slike tiltak skal i realiteten føre til mer sanitære og hygieniske forhold innad i fangeleiren, og kan minske faren for sykdom. Det ene dødsfallet i fangeleiren 5. oktober 1943 var da muligens ikke tilkoblet dårlige boforhold eller leirkompleksets utforming.

Megården – Leirkomplekset og fangeantallet

I februar 1943 ble Ivan Medvedkov og andre sovjetiske krigsfanger sendt til fangeleiren i Megården.¹⁵⁷ Trolig var dette den første fangetransporten som ankom og ble innkvartert i fangeleiren. Antallet som Medvedkov kom med er ikke kjent. Av fangekortene som er tilgjengelig i den russiske databasen for døde eks-krigsfanger, fremkommer det at flere

¹⁵⁴ Stokke 2017: 3 (upublisert manuskript)

¹⁵⁵ Hatlehol 2015: 230

¹⁵⁶ Stokke 2017: 1 (upublisert manuskript)

¹⁵⁷ Zakariassen, Marie 1996: 54 (Årbok for Sørfold)

krigsfanger ankom Megården 10. oktober 1943.¹⁵⁸ Ifølge Michael Stokke mistet 15 sovjetiske krigsfanger livet i fangeleiren fra 1943 til 1945. Hvor mange av disse som døde i 1943 er uklart, men i databasen for utenlandske eks-krigsfanger er det registrert ett dødsfall i Megården dette året.¹⁵⁹ Dette var Kirill Nikiforovitsj Fedorenko som ble skutt på grunn av stjeling av mat.¹⁶⁰ Om dødsfallet var tilknyttet leirkomplekset og fangeantallet virker å ha vært lite sannsynlig. Det vil være gunstig å redegjøre for Megårdens fangekompleks og innkvarteringskapasiteten for å kunne forstå hvorfor dødstallet for 1943 var lavt.

Fra et fotografi av Lyder Kvantoland kan man se hvordan Megården fangeleir så ut i 1944, og besto da av 22 svenskeltelt, én kjøkkenbrakke og to mindre tre-brakker.¹⁶¹ Har dog ikke lyktes i å finne fotografier av fangeleiren fra 1943. Av Medvedkovs beretninger kan man lage et bilde av leirkomplekset i 1943. Han forklarer at de ble innkvartert 100 krigsfanger i hver brakke¹⁶², mens svenskeltene egentlig bare hadde en kapasitet på 40. Det kan virke som om Medvedkov og de andre sovjetiske krigsfangene bodde i en annen type brakke i 1943, som da kunne huse flere personer enn svenskeltene. Dette kan høres ut som løse spekulasjoner, men får litt mer troverdighet etter en episode fra våren 1944. Medvedkov forklarer at han satt ute på en stabel med bordplanker som var blitt igjen etter byggingen av jordhyttene.¹⁶³ Denne betegnelsen bruker Medvedkov stadig for å forklare svenskeltene, og det kan virke som om det var blitt drevet bygging av denne type brakker nylig. Hvilken type brakker de sovjetiske krigsfangene ble innkvartert i før svenskeltene var blitt laget i fangeleiren, er da ikke klart. Om fangeleiren i Megården hadde egne brakker for kjøkken, vask, syke og latriner i 1943 er ikke kjent. Samtlige blir beskrevet nærmere om i perioden 1944-45, da dette er godt dokumentert. Det er svært tvilsomt at dødsfallet i 1943 i Megården var tilknyttet en dårlig innkvartering eller overoppfylte brakker. I og med at den sovjetiske krigsfangen ble skutt på grunn av stjeling av mat, vil det bli redegjort nærmere i kapittelet om forpleining (4.1.2).

¹⁵⁸ <https://obd-memorial.ru/html/> , Kirill Nikiforovitsj Fedorenko - obd-memorial nr. 301143767 (Lest: 28. mars 2018)

¹⁵⁹ <http://www.krigsgraver.no/search?simple=true&q=meg%C3%A5rden> , Megården (Lest: 28. mars 2018)

¹⁶⁰ <https://obd-memorial.ru/html/> , Kirill Nikiforovitsj Fedorenko - obd-memorial nr. 301143767 (Lest: 29. mars 2018)

¹⁶¹ Fotografi fra Megården av Lyder Kvantoland, eksakt dato ikke kjent, 1944. Tilsendt i epost fra Michael Stokke, 25. oktober 2017

¹⁶² Haugland 2008: 255

¹⁶³ Haugland 2008: 257

4.1.2 Forpleining

Tømmerneset - Forpleining

Forpleiningssatsene for krigsfanger i OT-leirer skulle være på ca. 20 900 kalorier i uken, og tilsvarer nærmere 2985 kalorier per dag. I en tysk rapport fra 1943 blir krigsfangenes forpleining videre forklart. Det kommer frem at krigsfangene skulle få høyere satser enn de tyske vaktene når det gjaldt pasta, mel og korn, vel 325 gram mer. Når det gjaldt potet, fett og sukker, var satsene svært like mellom krigsfangene og de tyske vaktene. De store forskjellene var å finne i satsene som gjaldt brød og kjøtt. De tyske vaktene skulle få 4575 gram brød mot krigsfangenes 3000 gram brød. Tyskerne skulle også tildeles 1083 gram kjøtt mot krigsfangenes 400 gram.¹⁶⁴ Det var ofte en realitet at disse forpleiningssatsene ikke ble fulgt, og at sult var utbredt i flere av fangeleirene. Forpleiningen av sovjetiske krigsfanger på Tømmerneset blir kort forklart av Ivan Denisov og Semjon Makarov. De to var bare på Tømmerneset vel én måned før de flyktet i august 1943. Makarov påstår at maten de fikk der var bedre enn den han hadde fått under oppholdet i fangeleirer i Tyskland.¹⁶⁵ I beretningene om hans tidligere fangeopphold og togreisene det innebar, virker det åpenbart at den unge Makarov hadde levd på svært lite mat siden han ble tatt av tyskerne juni 1942. At Makarov hadde fått tilstrekkelig forpleining på Tømmerneset virker å være tvilsomt, men som han påstår selv, så var det bedre mat enn hva han var vant med fra tyske fangeleirer. Hans fluktpartner delte ikke de samme meningene om maten i Norge. Ifølge Denisov var forpleiningen av krigsfangene på Tømmerneset slett, og at den minimale matmengden skulle være akkurat nok til at de kunne gjennomføre det fysiske arbeidet.¹⁶⁶ Etter å ha blitt tystet på av en medfange for planlegging av flukt, ble både Makarov og Denisov plassert i straffeceller uten mat og vann. I og med at Denisov kunne en god del tysk, kom han i kontakt med en av de tyske vaktene. Han ga Denisov og Makarov litt brød hver dag, og hjalp de fra å sulte i hjel. I en rapport fra Statens arbeidsdirektorat fra 1. oktober 1943 fremkommer det at forpleiningen av de norske tvangsarbeiderne der var beregnet som «dårlig».¹⁶⁷ Dette gjaldt samtlige tyske byggefirmaer som holdt til på Tømmerneset. At de sovjetiske krigsfangene fikk bedre

¹⁶⁴ Rapport av Dr. Köhler, eksakt dato ikke kjent, 1943. RA, Riksadvokatens krigsforbryterarkiv, Da boks 34

¹⁶⁵ Haugland 2008: 277

¹⁶⁶ Haugland 2008: 277

¹⁶⁷ Brev fra Sosialdepartementet til Philip Holzmann AG, 1. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, boks 166

forpleining enn de norske tvangsarbeiderne er svært lite sannsynlig. Av Denisov og Makarovs beretninger fremkommer det at forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset var dårlig, men likevel ikke så slett at det ble drevet utsulting. Siden to av de tre sovjetiske krigsfangene som døde på Tømmerneset i 1943 ikke hadde fangekort, vil det være vanskelig å fastslå sult som årsak til deres dødsfall.

Elvkroken - Forpleining

De umenneskelige forholdene for de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken kan være tilknyttet en dårlig forpleining. Som tidligere nevnt, var dødstallene i fangeleiren fra mars til oktober 1943 på hele 140 døde sovjetiske krigsfanger. Hvis forholdene ikke ble forbedret ved i årsskiftet 1943/44, er det stor sannsynlighet at dødstallene steg til ytterligere ved starten av 1944. For å kunne finne ut om det finnes en sammenheng mellom de høye dødstallene og forpleiningen, må de reelle forholdene tilknyttet de sovjetiske krigsfangenes matrasjoner klargjøres. Johan Olsen (1989) beskriver forholdene i Elvkroken som brutale, og påstår at hundrevis av sovjetiske krigsfanger vansmektet av underernæring.¹⁶⁸ Om det finnes beretninger fra krigsfanger som var plassert i Elvkroken om forpleiningsforholdene, er usikkert. I brevet fra den norske tvangsarbeideren Johan Hegberg Jensen i Elvkroken, blir forpleiningen til norske tvangsarbeiderne og de sovjetiske krigsfangene beskrevet. Han påpeker at krigsfangene som kom til leiren etter dem, virket å være underernærte ved ankomsten.¹⁶⁹ Forpleiningen de sovjetiske krigsfangene fikk var trolig alt for dårlig. I brevet blir det beskrevet at krigsfangene var så sulten og underernærte at de kravlet rundt brakkene til de norske arbeiderne og på arbeidsplassen etter noe å spise.¹⁷⁰ Det virker åpenbart at dette kunne ha ført til at flere av krigsfangene ble syke av å spise søppel og annet avfall. Videre i brevet forklarer Jensen at mens tyskerne spiste to-tre normale måltid per dag, måtte de norske tvangsarbeiderne leve på suppe de seks første månedene i Elvkroken. Tyskerne hadde satt de norske tvangsarbeiderne som «Auslander» i forpleiningsstansene, og var derfor på et lavere nivå når det gjaldt matrasjonene. Auslander var et begrep på utenlandske arbeidere, og falt trolig innenfor «Schwerarbeitersatz». Ifølge Stokke (2008) innebar det en forpleining på

¹⁶⁸ Olsen 1989: 57 (Årbok for Sørfold)

¹⁶⁹ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

¹⁷⁰ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

15 600 kalorier i uken, som tilsvarer 2228 kalorier per dag.¹⁷¹ Det er svært tvilsomt at de norske tvangsarbeiderne i Elvkroken fikk dekket dette med to porsjoner suppe daglig. For de sovjetiske krigsfangene virker matrasjonene å ha vært på det minimale. I det tidligere nevnte brevet fremkommer det at krigsfangene var desperate etter å finne noe å spise, og tyder på at forpleiningen var av slett karakter. Det virker åpenbart at en dårlig forpleining av de sovjetiske krigsfangene kan ha vært en årsak til de høye dødstallene i Elvkroken i 1943.

Kalvik - Forpleining

Av de tilgjengelige kildene beskrives ikke forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene i Kalvik i 1943. Trolig var matrasjonene nok til at krigsfangene ikke sultet, og at dødstallet holdt seg forholdsvis lavt. Det blir ren spekulasjon om den drepte sovjetiske krigsfangen flyktet på grunn av dårlig forpleining. Mest sannsynlig var det en menneskelig reaksjon på å få sin frihet krenket i form av å bli innesperret. Før dødsfallet hadde Kalvik et operativt kjøkken og en lagerbrakke. Det kan virke som om forholdene rundt matlaging og oppbevaring var tilrettelagt. Fangeleiren hadde en kapasitet på 360 krigsfanger per 1. oktober 1943, og fangeantallet var da på 330 krigsfanger.¹⁷² Det er derfor lite sannsynlig at fangeleiren var overfylt, og at det ikke var mat nok til hver av krigsfangene i Kalvik. I denne perioden døde trolig ingen krigsfanger i fangeleiren av sult eller sykdommer som skulle tilsa en dårlig forpleining. Det kan derfor virke som om forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene i Kalvik i 1943 var forholdsvis bra.

Megården - Forpleining

Informasjon om forpleiningen av sovjetiske krigsfanger i Megården i 1943 kommer først og fremst frem i Ivan Medvedkovs beretninger. Den sovjetiske soldaten hadde ankommet Megården i februar 1943, og var internert i fangeleiren til krigens slutt. Et ord som går igjen i alle Medvedkovs beskrivelser av forpleiningsforholdene var «sult». Dette skulle prege hans og de andre sovjetiske krigsfangenes hverdag. Av de totalt 15 dødsfallene i Megården, mistet én sovjetiske krigsfange livet i 1943. Det var Kirill Nikiforovitsj Fedorenko som ble skutt på grunn av stjeling av mat.¹⁷³ I og med at Fedorenko hadde prøvd å stjele mat, kan det indikere

¹⁷¹ Stokke 2008: 71

¹⁷² Stokke 2017: 1 (upublisert manuskript)

¹⁷³ <https://obd-memorial.ru/html/>, Kirill Nikiforovitsj Fedorenko – obd-memorial nr. 301143767 (Lest: 8. april 2018)

på at vedkommende sultet. I Medvedkovs beretninger kommer det frem at en ung krigsfange i Megården hadde blitt skutt av en tysk vakt for å ta opp en matpakke langs veikanten.¹⁷⁴ Om denne krigsfanger var Fedorenko, er ikke klart. Medvedkov bruker ordet «ung» for å beskrive kameraten, men Fedorenko var 33-34 år i 1943. Uansett ble Fedorenko et offer for den tyske brutaliteten, da vedkommende prøvde å få i seg en ekstra matbit. Marie Zakariassen (1996) forteller om et møt med Medvedkov, som besøkte Sørfold våren 1996. Den tidligere sovjetiske krigsfangen forteller at det var lite og dårlig mat i fangeleiren Megården.¹⁷⁵ I en av Medvedkovs beretninger kommer det frem hva krigsfangene ble servert av mat i fangeleiren. Som oftest var det grynelling¹⁷⁶, og består i hovedsak av vann og gryn, kokt som en tykk masse. Tilknyttet en episode en gang mellom slutten av 1943 og starten av 1944, forteller Medvedkov at krigsfangene levde på sultegrensen. Han mener at sulten var deres mest uforsonlige fiende, og følelsen av å gå uten mat skulle de kjenne på både dag og natt.¹⁷⁷ Den lokale befolkningen hadde tydeligvis fått med seg dette, og ifølge Zakariassen (1996) brukte de å legge ut pakker med fisk eller annen mat langs veikanten der de sovjetiske krigsfangene brukte å passere.¹⁷⁸ Vaktstyrken var ifølge Medvedkov nødeløs mot dem, og skjøt for de minste bagateller.¹⁷⁹ Det virker påfallende at de sovjetiske krigsfangene i Megården ikke fikk tilstrekkelig forpleining i 1943. Det var likevel ingen som mistet livet i fangeleirens første år på grunn av sult eller underernæring.

4.1.3 Sykdom, klima og bekleddning

Tømmerneset – Sykdom, klima og bekleddning

Av enkelte tilgjengelige kilder kan det virke som at de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset ikke var sterkt plaget av sykdom i 1943. Av det som er kjent fra denne perioden, døde to sovjetiske krigsfange av sykdom i fangeleiren. Fangekortet er bare tilgjengelig for den ene krigsfangen. På fangekortet hans er det registrert to perioder med sykdom. Den første var fra 22. juni 1943 til 12. juli 1943, og sykdom her et ukjent. Den andre

¹⁷⁴ Haugland 2008: 256

¹⁷⁵ Zakariassen 1996: 55 (Årbok for Sørfold)

¹⁷⁶ Haugland 2008: 19

¹⁷⁷ Haugland 2008: 19

¹⁷⁸ Zakariassen 1996: 54 (Årbok for Sørfold)

¹⁷⁹ Haugland 2008: 255-256

og siste perioden var fra 23. juli 1943 til 28. juli 1943, da sistnevnte var krigsfangens dødsdato.¹⁸⁰ Dødsårsak var beskrevet som grippe (influenza). I og med at tyskerne hadde oversikt over krigsfangens sykdomsperioder ved eksakte datoer, kan det virke som om den syke har vært innlagt eller er blitt undersøkt. Per 1943 var det én brakke på Tømmerneset der bruksområde ikke var kjent. Som nevnt tidligere, kan denne brakken ha vært tilknyttet innkvartering av syke sovjetiske krigsfanger. Ifølge Haugland (2008) var denne ukjente brakken brukt til innkvartering av syke.¹⁸¹ Det er da sannsynlig at denne brakken hadde blitt brukt som sykebrakke i 1943 og til leirens slutt i 1945. Ved å benytte seg av en egen brakke for syke vil muligheten for smitte blant krigsfangene minskes. Dette kan ha vært et tilfelle på Tømmerneset i 1943, og kan ha spilt inn på det lave dødstallet. Andre hygieniske tiltak kan sies å være opprettelsen av funksjonelle latriner for krigsfangene. Plasseringen av latrinene er viktig for å unngå bakteriespredning, og på Tømmerneset var de opprettet i lengst mulig avstand fra fangebrakkene. Én av brakkene var en kombinert avlusning og vaskebrakke. Det er usikkert om denne var bygd allerede sommeren 1943. Muligheten for at de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset hadde lus i 1943, kan ha vært sannsynlig. Soleim (2004) forklarer at krigsfangene skulle være gjennom avlusning før de kom til Norge, men at de fleste hadde lus til tross for dette. Hun mener at forholdene under transporten ved tog eller skip til Norge, var kjennetegnet som svært lite sanitære, og førte til lusespredning blant krigsfangene.¹⁸² Det er viktig å påpeke at lus i seg selv ikke er dødelig, men det kan overføre flekktufus til mennesker via bitt. Denne sykdommen kan være dødelig, og var ikke helt uvanlig å finne blant krigsfanger i de tyske fangeleirene i Norge.

En pådriver til sykdom kan være klimaet. I beretningen om flukten fra Tømmerneset i august 1943, forklarer Denisov at det var storm og øsene regn denne natten. Verken Denisov eller Makarov nevner været eller temperaturene på Tømmerneset noe nærmere fra deres opphold i fangeleiren. De norske tvangsarbeiderne på Tømmerneset hadde dog klaget over dårlig arbeidsutstyr, og konsekvensene det fikk på grunn av det kalde klimaet på høsten 1943. Som et svar på dette, ble det gjennomført en inspeksjon av Statens arbeidstilsyn på Tømmerneset 3. desember 1943. I et brev fra Reichskommissar fra avdelingen Arbeit und Sozialwesen,

¹⁸⁰ <https://obd-memorial.ru/html/>, Nikolaj Nikolajevitsj Gorbunov - obd-memorial nr. 300814074 (Lest: 9. april 2018)

¹⁸¹ Haugland 2008: 260

¹⁸² Soleim 2004: 167

henvises det til inspeksjonen av 3. desember, der Tømmerneset og Kråkmo blir betegnet som noen av de kaldeste plassene i Nord-Norge.¹⁸³ Ifølge Bjørbæk (1998) opplevde Nord-Norge normale høst- og vintertemperaturer i 1943.¹⁸⁴ Det varierer selvfølgelig en del mellom de ulike fylkene og kommunene. Vanskeligheten med å forholde seg til klima er de personlige preferansene. Enkelte kan være mer motstandsdyktige mot kulde eller varme, mens andre ikke er det. En betydningsfull del av spørsmålene rundt sykdom og klima, er de sovjetiske krigsfangenes bekledning. Av kildene benyttet er bare Denisovs og Makarovs bekledning kjent. Begge hadde på seg belgiske militærjakker under hele oppholdet på Tømmerneset. I enkelte bilder fra deres tid i Sverige, kan man se både Denisov og Makarov enda være kledd i disse militærjakkene.¹⁸⁵ Det kan virke som om klesplagget er noe tykt, og kunne trolig være motstandsdyktig mot det norske klimaet. I Denisovs beretning om fluktnatten kommer det frem at de hadde luer og sko.¹⁸⁶ Hvilken type lue og sko er ikke kjent. Sammenligner man dette med de norske tvangsarbeiderne på Tømmerneset, blir situasjonen en helt annen. I et brev fra den norske tvangsarbeideren Henry Grimrud, forklarer han at de nesten ikke har arbeidsklær igjen, og vil derfor ikke være motstandsdyktige mot vinteren som vil komme.¹⁸⁷ Han påpeker at det er alvor da halvparten av «guttene» er forkjølet på grunn av kombinasjonen dårlig klær og kulde. Allerede dagen før hadde Sosialdepartementet sendt brev til Philip Holzmanns firma på Tømmerneset angående klager fra norske tvangsarbeidere der. Her kommer det frem at det ikke var opprettet en egen sykebrakke.¹⁸⁸ At sykdom var et problem for de norske tvangsarbeiderne på Tømmerneset i 1943 virker å være åpenbart. For de sovjetiske krigsfangene vil det være vanskelig å fastslå om sykdom var en stor plage, men opprettelsen av sykebrakker og rene latriner kan ha hjulpet på. Av de fire dødsfallene i 1943, var to tilknyttet sykdom. Det kan indikere at det fantes sykdom blant krigsfangene, men sier lite om hvor utbredt det var.

¹⁸³ Brev fra Reichskommissar i Arbeit und Sozialwesen, 11. januar 1944. RA Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A. Db boks 166

¹⁸⁴ Bjørbæk 1998: 116-117

¹⁸⁵ Fotografi av Denisov og Makarov i Haugland 2008: 278 og 283

¹⁸⁶ Haugland 2008: 281

¹⁸⁷ Brev fra Henry Grimrud til Hans S. Jacobsen, 2. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A. Db boks 166

¹⁸⁸ Brev fra Sosialdepartementet til Philip Holzmann AG, 1. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, boks 166

Elvkroken – Sykdom, klima og bekledning

For de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken i 1943 var sykdom et stort problem. Ifølge et brev fra den norske tvangsarbeideren Johan Hegberg Jensen, var det stor sykdomsspredning blant de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken. Han påstår at i underkant av sju måneder, fra april 1943 til oktober 1943, døde 140 sovjetiske krigsfanger i fangeleiren.¹⁸⁹ Problemene var mest alvorlig i fangeleirens første tid, da det kommer frem i brevet at opptil 12 sovjetiske krigsfanger mistet livet daglig. I den russiske databasen for døde eks-krigsfanger i Norge, oppgis et antall på 152 døde sovjetiske krigsfanger i Elvkroken i 1943.¹⁹⁰ Én av disse var Pavel Petrovitsj Jerosjenko. Han ankom fangeleiren 29. mars 1943, og døde 10. mai 1943. På fangekortet står det at Jerosjenko var syk, og slet med diaré.¹⁹¹ Det er da stor sannsynlighet at han døde av dysenteri. Denne sykdommen blir ofte forårsaket av urenlige forhold som forurenset mat og vann. Vel én måned senere 9. juni 1943, dør Nikolaj Jerofjevitsj Matejsjuk av samme sykdom.¹⁹² I brevet fra den norske tvangsarbeideren forklarer han at det utviklet seg en dysenteri-epidemi i fangeleirens første tid.¹⁹³ De to sovjetiske krigsfangenes død virker å ha sammenheng med denne påståtte epidemien. Johan Olsen (1983) mener også at det utviklet seg en epidemi i Elvkroken blant de sovjetiske krigsfangene.¹⁹⁴ Det er viktig å ta høyde for at mange av de sovjetiske krigsfangene var allerede syk ved ankomsten til Elvkroken, og at dysenteri kunne vært et problem som flere hadde tatt med seg til fangeleiren. For å kunne ta stilling til denne påstanden, må man se nærmere på fangeleirforholdet i Elvkroken som kan forårsake dysenteri og andre sykdommer.

Det fremkommer i brevet fra den norske tvangsarbeideren i Elvkroken at krigsfangene sultet, og det resulterte i at de spiste søppel og annet avfall for å overleve.¹⁹⁵ Inntak av forurenset og fordervet mat må ha ført til at flere av de sovjetiske krigsfangene ble syke. I det nevnte brevet

¹⁸⁹ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, boks 166

¹⁹⁰ <http://www.krigsgraver.no/search?simple=true&q=Elvkroken> , Elvkroken (Lest: 12. april 2018)

¹⁹¹ <https://obd-memorial.ru/html/> , Pavel Petrovitsj Jerosjenko - obd-memorial nr. 72226878 (Lest: 12. april 2018)

¹⁹² <https://obd-memorial.ru/html/> , Nikolaj Jerofjevitsj Matejsjuk - obd-memorial nr. 72196853 (Lest 12. april 2018)

¹⁹³ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, boks 166

¹⁹⁴ Olsen 1983: 54 (Årbok for Sørfold)

¹⁹⁵ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, boks 166

fremkommer det også at alle krigsfangene delte brakke i starten, der både friske og syke lå om hverandre. Det må ha ført til en alarmerende sykdomsspredning blant de sovjetiske krigsfangene, og et høyt antall syke. Det fantes dog en slags legehjelp i fangeleiren, men jevnlig ble krigsfangene feildiagnostisert¹⁹⁶, og må ha ikke hjulpet med å minske spredningen av ulike sykdommer. Det er ikke kjent om det fantes sanitære latriner eller om det ble gjort hygieniske tiltak som avlusning i 1943. Bekledningen av de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken i 1943 har det vært lite å finne om. Johan Olsen (1983) beskriver synet den norske lokalbefolkningen fikk ved de sovjetiske krigsfangenes ankomst til Elvkroken. Han forklarer at de var kledd i brune frakker med tresko som fottøy.¹⁹⁷ Det var ikke uvanlig at krigsfangene eller utenlandske tvangsarbeidere måtte leve og arbeide i tresko. Ifølge Stokke (2008) fikk i enkelte tilfeller norske tvangsarbeidere gummistøvler, mens de sovjetiske og franske tvangsarbeiderne måtte nøye seg med tresko med lær- eller papiroverdel.¹⁹⁸ Også de jugoslaviske fangene måtte ofte ta til takke med «ubrukelige» tresko, ifølge Hatlehol (2015).¹⁹⁹ Forholdene i Elvkroken må ha vært svært alvorlig i 1943, og det fremkommer av kildene at sykdom var et stort problem i fangeleiren. Kombinasjonen med dårlig forpleining, mangelen på egne sykebrakker og et kaldt klima kan ha ført til at flere av de 140 som miste livet, døde av sykdom.

Kalvik – Sykdom, klima og bekledning

Sykdom var trolig ikke et stort problem for fangeleiren i Kalvik i 1943. Det var ett dødsfall i fangeleiren dette året, og det var ikke tilknyttet sykdom. Det er interessant å se på naboleiren til Kalvik, nemlig Aspfjord. Hvor mange krigsfanger det var her i løpet av 1943, er jeg ikke kjent med. Marie Zakariassen (1992) mener at det var innkvartert i overkant av 500 sovjetiske krigsfanger sommeren 1944 i Aspfjord.²⁰⁰ Det var da en litt større fangeleir enn Kalvik, men fortsatt sammenlignbar. I en oversikt av Michael Stokke døde det i Aspfjord elleve sovjetiske krigsfanger av sykdom i 1943. Sykdommene varierte, og var blant annet tuberkulose, ødem, tarmkatarr, influensa og generell sykdom.²⁰¹ Om dette skyldtes dårlige leirforhold eller om

¹⁹⁶ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, boks 166

¹⁹⁷ Olsen 1983: 54 (Årbok for Sørfold)

¹⁹⁸ Stokke 2008: 66

¹⁹⁹ Hatlehol 2015: 274

²⁰⁰ Zakariassen 1992: 79 (Årbok for Sørfold)

²⁰¹ Dokument av Michael Stokke om døde sovjetiske krigsfanger i Aspfjord-Kalvik. Tilsendt i epost 27. oktober 2017

krigsfangene allerede var syke ved ankomsten til Aspfjord, er ikke kjent. At de sovjetiske krigsfangene i leiren døde jevnlig spredd utover sommeren og høsten 1943, kan indikere at forholdene ikke forbedret. Forskjellene mellom dødstallene i Aspfjord og Kalvik er tydelige i 1943, og viser bare at hvor ulike fangeleirene kunne være til tross for knapt 1,6 kilometers avstand.

Det kan virke som om forholdene for de sovjetiske krigsfangene i Kalvik var gode i 1943, og at sykdom ikke var særlig utbredt i fangeleirens første år. For å kunne skape tyngde og troverdighet til påstanden om fraværet av sykdom i fangeleiren, må ulike leirforhold redegjøres for. Sykdom kan oppstå i miljøer som kjennetegnes av dårlig boforhold, forurenset mat og vann, samt fraværet av hygieniske og sanitære tiltak. Til tross for at leiren opplevde en kort periode med et fangeantall litt over kapasiteten, virker det som om boforholdene i Kalvik var relativt gode. Det var opprettet en egen brakke for syke krigsfanger, og må ha ført til at friske og syke ikke ble innkvartert sammen. Dette er tiltak som skal minske sjansen for sykdomsspredning. I Kalvik fantes det brakker til avlusning og vaskerom, og det var bygd latriner over en rennende bekk.²⁰² Om disse tiltakene var sanitære, kunne det ført til at fangeleiren klarte å opprettholde hygieniske forhold, og sjansen for sykdom minsket. Det kan hende at flere av krigsfangene var syke i fangeleirens første år, og ble friske med tiden. Av fangekortene som er tilgjengelig for de døde sovjetiske krigsfangene fra Kalvik, var det bare dokumentert sykdom for én krigsfange. Det var Ivan Andrejevitsj Gusev, russeren som ble skutt på flukt i oktober 1943. Ifølge fangekortet hadde Gusev blitt diagnostisert med tuberkulose 25. mars 1942²⁰³, som var rundt 18 måneder før han ble sendt til Kalvik. Om Gusev enda var syk ved ankomsten til fangeleiren er usikkert, men det er ikke skrevet noen dato for når vedkommende ble frisk. Av de leirforholdene som er redegjort for kan det virke som om sykdom ikke var svært utbredt i Kalvik i 1943. Dette kan skyldes relativt gode boforhold, egne sykebrakker, og muligens et hygienisk og sanitært miljø. Bekledningen av de sovjetiske krigsfangene i Kalvik i 1943 er ikke kjent i de tilgjengelige kildene.

²⁰² Stokke 2017: 3 (upublisert manuskript)

²⁰³ <https://obd-memorial.ru/html/>, Ivan Andrejevitsj Gusev - obd-memorial nr. 300424870 (Lest: 18. april 2018)

Megården – Sykdom, klima og bekledning

Det kommer frem i Ivan Medvedkovs beretninger at sykdom var et utbredt problem i Megården. Han forklarer at det brøt ut epidemier, og påstår at mange av de sovjetiske krigsfangene døde av tyfus.²⁰⁴ Når dette skjedde, forklarer ikke Medvedkov. Det finnes to ulike former for tyfus: flekktyfus og tyfoidefeber. Symptomene som kan komme ved begge tilfeller er høy feber og utslett. Personer som blir rammet av sistnevnte kan også være plaget med kraftig diaré. Det som skiller de to formene for tyfus fra hverandre er måten det overføres/smittes på. Flekktyfus kommer av bitt fra lus og andre insekter, mens tyfoidefeber smittes gjennom luften, ofte fra en syk persons hoste. Siden Medvedkov påstår at det oppsto en tyfus-epidemi i Megården, vil det være naturlig å redegjøre for leirforholdene for å kunne forstå hvordan det kunne ha skjedd. Det vil også være naturlig å undersøke om dødstallene i fangeleiren hadde en tilknytning til sykdomssituasjonen i 1943. Som det tidligere har vært redegjort for, levde trolig Medvedkov og de andre sovjetiske krigsfangene i andre type brakker enn svensketelt det første året. De var innkvartert hele 100 krigsfanger i hver brakke.²⁰⁵ Det kommer ikke frem om det fantes en egen brakke for syke i 1943, og kunne derfor ha ført til at friske og syke måtte ligge blant hverandre. Sjansen for sykdomssmitte var med det, trolig veldig høy. Hvis enkelte av de sovjetiske krigsfangene var syke av tyfoidefeber, ville de vært en stor smittefare for de andre, særlig siden så mange krigsfanger delte brakke i 1943.

Bekledningen til de sovjetiske krigsfangene i Megården i 1943 er knapt beskrevet, men i Medvedkovs beretninger fremkommer noe. Han påstår at han gikk i en gammel og utslitt militærjakke. I en episode fra matkøen en dag i Megården, forklarer Medvedkov at krigsfangene ble bedt om å benytte luene som matfat istedenfor blikkboksene. Underlaget i fangeleirområdet var ofte gjørme blandet med snø, og treklampene de hadde som fottøy hjalp lite.²⁰⁶ Man kan med dette lage seg et bilde på hvordan Medvedkov og de andre sovjetiske krigsfangene var bekledd i 1943. I ett tilfelle forklarer han at en av hans medfanger gikk rundt i en slitt jakke uten ermer. Man kan tenke seg det kalde klimaet i nord med vind og snø, og hvilken liten motstand den slette bekledningen hadde mot dette. Medvedkov forteller at

²⁰⁴ Zakariassen 1996: 54

²⁰⁵ Haugland 2008: 255

²⁰⁶ Haugland 2008: 19

vinden var gjennomtrengende og råkald. De arbeidet også i en tunnel der grunnvann rant over og gjorde krigsfangene gjennomvåte.²⁰⁷ Våte og kalde kom de til brakken sin der bare enkelte fikk tørket klærne sine ved ovnen, og kan ha ført til at flere ble syke. Videre ble lidelsene forsterket av en dårlig forpleining, og de sovjetiske krigsfangenes største fiende, sult. Det kan virke som om sykdom var svært utbredt i Megården blant de sovjetiske krigsfangene i 1943. Det var dog ikke registrert noen dødsfall i fangeleiren som var tilknyttet sykdom i 1943.

4.1.4 Flukt og henrettelser

Tømmerneset – Flukt og henrettelser

I løpet av 1943 ble det gjennomført flere fluktforsøk fra fangeleiren på Tømmerneset. Av de tilgjengelige kildene fremkommer det at bare ett av fluktforsøkene ble vellykket. Det ble gjennomført av en gruppe på fem sovjetiske krigsfanger, og samtlige kom seg til svensk side. De fem som flyktet i august 1943 var: Ivan Denisov, Semjon Makarov, Stepan Setsjko, Aleksej Sjarapov og Aleksej Borisov.²⁰⁸ En kombinasjon av planlegging, norsk hjelp og en dose flaks gjorde flukten mulig. Denisov forklarer at han tok kontakt med to norske arbeidere på Tømmerneset, og forklarte at han og noen andre kamerater ville flykte. Nordmennene sa seg villig til å hjelpe, og utstyrte de fem sovjetiske krigsfangene med to bajonetter, to kniver, én avbitertang og et turistkart over Nordland.²⁰⁹ I midten av august ble alle brakkene ransaket av de tyske vaktene, og heldigvis for Denisov og de andre ble ikke avbitertangen og kartet funnet. Denne spontane razziaen av fangebrakkene mente Denisov ble gjennomført på grunn av at noen hadde tystet på dem. Alle de sovjetiske krigsfangene ble så stilt opp midt i fangeleiren, og den tyske kommandanten forklarte at han visste om fluktplanene.²¹⁰ De som var skyldig skulle ta ett skritt frem, ellers ville hver tiende krigsfange bli skutt. Fire av de fem som hadde planlagt flukten tredde så frem. Den som ble stående igjen i rekken mente at tyskerne ikke hadde noe på han. De fire ble nå satt i en straffecelle i to uker uten mat og vann. Denisov, Makarov, Setsjko og Sjarapov overlevde denne straffen fordi en av de tyske vaktene ga de mat.²¹¹

²⁰⁷ Haugland 2008: 255

²⁰⁸ Denisov, Ivan 2000: 9 (Manuskript i Årbok for Hamarøy)

²⁰⁹ Haugland 2008: 277

²¹⁰ Haugland 2008: 278

²¹¹ Denisov 2000: 10 (Manuskript i Årbok for Hamarøy)

Ved slutten av august 1943, var tiden inne for å rømme. Det var ikke planlagt et eksakt tidspunkt for flukten, og sannsynligvis ventet de bare på de rette værforholdene. Denisov forklarer at når det regnet holdt de fleste vaktene seg innendørs, og det var mindre patruljering.²¹² De hadde gjort enkelte observasjoner som skulle hjelpe til ved fluktplanene. For eksempel forklarer Denisov at lyskasterne i vakttårnene ikke nådde frem til den delen av piggrådgerdet der de skulle klippe seg ut. Det var laget to gjerder, begge laget av piggråd. I mellom dem lå omkranset piggråd.²¹³ Borisov ble valgt ut som den første til å krype ut, og han måtte bruke avbitertangen for å komme gjennom alle hindringer. Fire av de fem kom seg ut av Tømmerneset og lå i kanten av en vei. Den siste personen som skulle komme ut var Setsjko, men de andre så ikke noe til han. De valgte da å klatre opp Tømmernesfjellet, og ankom Sverige i September 1943. De fire som flyktet møtte Setsjko senere i Sverige, der han kunne fortelle at han hadde brukt litt lengre tid, og ikke hadde klart å finne de fire andre igjen under flukten. Trond Inge Mathisen (2007) påstår at en tysk vakt ved navn Rudolf Klug stasjonert på Tømmerneset hjalp sovjetiske krigsfanger å flykte i 1943.²¹⁴ Han ga også krigsfangene ekstra mat. For sin hjelp til de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset ble Rudolf Klug dømt til døden to ganger.²¹⁵ Den siste dødsstraffen fikk Klug for å prøve å flykte selv, såkalt desertering fra tjeneste. Det kan hende at den tyske vekten som ga Denisov og de tre andre sovjetiske krigsfangene mat under straffeoppholdet var Rudolf Klug. Av de tilgjengelige kildene fremkommer det ikke om de tyske vaktene drev vilkårlig henrettelse av sovjetiske krigsfanger på Tømmerneset i 1943.

Elvkroken – Flukt og henrettelser

Det er ikke registrert noen fluktforsøk av sovjetiske krigsfanger i Elvkroken i 1943. Forholdene var svært alvorlige i fangeleirens første måneder, og vel 140 sovjetiske krigsfanger døde. Det var dårlig forpleining og innkvartering, lange arbeidsdager, og en alvorlig sykdomssituasjon. Det virker derfor rart at ingen av de sovjetiske krigsfangene prøvde å flykte fra disse forholdene. Sannsynligvis var det noen som prøvde å rømme fra fangelivet, men dette fremkommer ikke i de tilgjengelige kildene.

²¹² Haugland 2008: 259

²¹³ Haugland 2008: 259

²¹⁴ Mathisen 2007: 20-21 (Årbok for Hamarøy)

²¹⁵ Mathisen 2007: 21 (Årbok for Hamarøy)

Kalvik – Flukt og henrettelser

I fangeleirens første år er bare ett fluktforsøk kjent. Det var Ivan Andrejevitsj Gusev som prøvde å flykte, men forsøket ble ikke vellykket. På fangekortet står det at Gusev hadde flyktet mens han og andre sovjetiske krigsfanger hadde arbeidet 18 kilometer nordover, ved Sommerset.²¹⁶ Sommeren 1944 ble det bygd en fangeleir her, og de sovjetiske krigsfangene fra Kalvik var delaktig i dette arbeidet.²¹⁷ På fangekortet blir det påstått at Gusev flyktet 2. oktober 1943 fra arbeidsbataljonen hans under arbeidet på Sommerset. Deretter står det at han ble «skutt under flukt» tre dager senere, 5. oktober 1943. «Skutt under flukt» var ikke alltid realiteten, og i flere tilfeller ble det brukt som et bakteppe for å skjule ulike drapsmetoder. I Liarinden i Hordaland ble flere krigsfanger henrettet på helt vilkårlige grunner av tyskerne, men ble oppført som «skutt på flukt».²¹⁸ Om dette var tilfelle i episoden med Gusev, er ikke kjent. På grunnlag av at kildene om Kalvik ikke sier noe om forekomsten av tilfeldige henrettelser av sovjetiske krigsfanger i 1943, som i Liarinden, kan Gusev sannsynligvis være skutt under flukt. Tar man stilling til at dette ikke var tilfelle, er det interessant å se på hva som kunne ha skjedd med Gusev. For konsekvensene av å flykte fra tyskerne var ofte brutale. Ifølge Hatlehol (2015) kunne et mislykket fluktforsøk føre til grusom tortur og til sist henrettelse.²¹⁹ Det er derfor ikke helt usannsynlig at Gusev ble tatt tidligere, og ble torturert eller opplevde andre former for avstraffelser før han ble skutt. Dette var ikke uvanlig, og for en sovjetisk krigsfange fra Engeløya i Nordland ble dette en tragisk realitet. Han hadde flyktet fra fangeleiren, men ble tystet på av en nordmann. Som straff skar tyskerne av han kjønnsdelene, og han døde ikke lenge etterpå.²²⁰

Det kan virke som om flukthyppigheten i fangeleiren i Kalvik per 1943 ikke var stor. Dette kan ha skyldt relativt gode boforhold og en grei forpleining av de sovjetiske krigsfangene. Det kan hende at krigsfangene vurderte situasjonen i Kalvik i 1943 som ikke alvorlig nok til å risikere et mislykket fluktforsøk, og de konsekvensene det medførte. Andre årsaker til en lav flukthyppighet blant de sovjetiske krigsfangene kan være mangelen på hjelp utenfra, for eksempel lokalbefolkningen. Fangeleiren i Kalvik var opprettet på et relativt øde område med

²¹⁶ <https://obd-memorial.ru/html/> , Ivan Andrejevitsj Gusev - obd-memorial nr. 300424870 (Lest: 20. april 2018)

²¹⁷ Stokke 2017: 2 (upublisert manuskript)

²¹⁸ Hatlehol 2015: 233-234

²¹⁹ Hatlehol 2015: 223

²²⁰ Haugland 2008: 25

god avstand fra lokalbefolkningen. Dette kan ha ført til at de sovjetiske krigsfangene ikke kom i kontakt med nordmenn så alt for ofte, og minsket mulighetene for ytre hjelp. I et fotografi av Kalvik fangeleir sommeren 1944, er to av vakttårnene synlig. Til tross for at det ble gjennomført utbygging av fangeleiren i flere tilfeller fra 1943 til 1944, var vakttårnene trolig opprettet tidlig i Kalviks operasjonstid. Det fremkommer også av fotografiet at skogen helt inntil fangeleiren var ryddet bort, og må ha ført til at det var lettere å få øye på rømte krigsfanger. Om sistnevnte var et direkte tiltak mot flukt er tvilsomt, men det kunne ført til at fluktmulighetene ble dårligere. Uansett kan Gusevs valg om å flykte under arbeid et stykke fra Kalvik være naturlig da mulighetene virker å være bedre. Det var ingen inngjerding eller vakttårn som holdt vedkommende tilbake. I lys av det som er gjennomgått om Kalvik i 1943, kan flukt sies å være lite fremtredende da bare ett fluktforsøk er kjent. Situasjonen blir noe annet juni 1944, da Kalviks kjente masseflukt ble gjennomført. Mer om det i kapittel om flukt og henrettelser fra 1944 til 1945 (4.2.4). Om vaktstyrken i Kalvik drev uvilkarlige henrettelser av sovjetiske krigsfanger i 1943 er ikke kjent.

Megården – Flukt og henrettelser

Det er ikke registrert fluktforsøk av sovjetiske krigsfanger fra Megården i 1943. Man kan tenke seg at dette kunne vært et tegn på at forholdene i fangeleiren var gode, og at flukt ikke var nødvendig. Av de ulike beretningene om forholdene i Megården, kommer det frem at situasjonen var stikk motsatt. Medvedkov utlegger i flere tilfeller at oppholdet i fangeleiren var et rent mareritt. Han påpeker også vaktstyrkens brutalitet, og forklarer at de sovjetiske krigsfangene risikerte å bli banket eller skutt for de minste ting.²²¹ Det kan virke som om fysiske avstraffelser og henrettelser var et vanlig fenomen i Megården. I ett tilfelle ble en sovjetisk krigsfange skutt og drept av en tysk vakt i fangeleiren for å ha tatt opp en matpakke langs veikanten.²²² Ved arbeidet med Megård-tunnelen ble to krigsfanger sendt inn rett etter en sprengning, og døde av forgiftning. Arbeidet i tunnelen ble av Medvedkov beskrevet som kaldt og fuktig, og i tillegg var de konstant omringet av en gassinfisert luft.²²³ I ett tilfelle ble én sovjetiske krigsfange drept i tunnelen når en stor sten falt over vedkommende. I disse tilfellene der krigsfangene ble drept av uhell tilknyttet tunnelarbeidet, kan man ikke regne

²²¹ Haugland 2008: 255

²²² Zakariassen 1996: 54 (Årbok for Sørfold)

²²³ Haugland 2008: 255

som direkte avstraffelser eller henrettelser av tyskerne. Samtidig kan ikke arbeidsmiljøet betegnes som ansvarlig og trygd. I tilfellet der to krigsfanger døde i tunnelen av forgiftning, bruker Medvedkov ordene «sendt inn i tunnelen» for å beskrive hendelsen.²²⁴ Det kan derfor hende at de ble kommandert inn av tyskerne. Ved slike forhold vil det være naturlig å stille seg spørsmålet: hvorfor prøvde ikke de sovjetiske krigsfangene å flykte fra Megården i 1943? Fangeleiren var omringet av et dobbelt gjerde av piggråd, slik at muligheten for å komme seg ut fra leirområdet var vanskelig. Alle fangeleirene skulle dog være inngjerdet, og det er flere tilfeller av sovjetiske krigsfanger som flyktet utelukkende av dette. Det brutale regimet som ble ført i Megården kunne da ha virket skremmende på de sovjetiske krigsfangene, og ført til at de ikke turte å flykte i 1943. Samtidig er det viktig å påpeke at fangeleiren lå ganske nært lokalbefolkningen, og muligheten for hjelp burde vært mulig. Tyskernes oppførsel ovenfor de sovjetiske krigsfangene kunne også virke skremmende for den lokale befolkningen i Megården. At de holdt seg passiv i direkte hjelp for flukt virker å være en realitet, til tross for at enkelte la ut matpakker til de sultende sovjetiske krigsfangene. Det kan virke som om at de tyske vaktstyrkene i Megården slo hardt ned på de minste bagateller når det gjaldt de sovjetiske krigsfangenes oppførsel. Uvilkårlige henrettelser ble gjennomført i fangeleiren, og hverdagen til krigsfangene var brutal. Det er dog ikke registrert noen fluktforsøk fra Megården i 1943, til tross for de dårlige leirforholdene.

4.2 Perioden 1944-45

4.2.1 Leirkomplekset og fangeantallet

Tømmerneset – Leirkomplekset og fangeantallet

Ved fangeleirens oppstart var det innkvartert 250 sovjetiske krigsfanger. I og med at Tømmerneset var en forsyningsleir for de andre mindre fangeleirene i området, ble den jevnlig tilført nye krigsfanger. Den ble videre bygd ut flere ganger i løpet av 1943 til 1945. I et tysk kart fra 10. oktober 1944 er fangeleiren på Tømmerneset skissert opp, og det var bygd tre nye brakker.²²⁵ Sannsynligvis ble dette gjennomført for å kunne innkvartere flere sovjetiske krigsfanger på Tømmerneset. For i april 1944 var det innkvartert 1040 sovjetiske

²²⁴ Zakariassen 1996: 54 (Årbok for Sørfold)

²²⁵ Fotografi av tysk kart, 31. oktober 1944. Tilsendt i epost fra Stig Olav Johansen, 8. mai 2018

krigsfanger i fangeleiren, som også var Tømmerneset høyeste fangeantall fra 1943 til 1945.²²⁶ I en modell av hvordan fangeleiren så ut mot slutten av krigen, er to nye brakker bygd.²²⁷ Det var da åtte brakker til innkvartering av de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset, der den ene ble brukt som sykebrakke. I en rapport av Gunnar Moe fra 16. mai 1945 påstår han at brakkene i fangeleiren var tilstrekkelig, og det var gjort tiltak for at krigsfangene skulle ha det godt.²²⁸ Fangeleiren var ikke overopplyst, og ifølge Fenrik Haakenaasen var det plass til ytterligere 150 krigsfanger per 10. juni 1945.²²⁹ Det kan virke som om de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset levde i relativt gode forhold med en tilstrekkelig innkvartering. Derfor er det lite sannsynlig at boforhold og fangeantallet var en direkte årsak at tolv sovjetiske krigsfanger mistet livet på Tømmerneset fra 1944 til 1945.

Elvkroken – Leirkomplekset og fangeantallet

Det ble trolig gjennomført ulike forandringer av fangeleirkomplekset i Elvkroken fra 1943-45. På grunn av den høye dødeligheten blant de sovjetiske krigsfangene i de første månedene av 1943, ble boforholdene bedret. Dette var nødvendige tiltak for å hindre videre smitte av sykdom, og forbedre selve innkvarteringen til de sovjetiske krigsfangene. Den tyske soldaten Johannes Martin Hennig oppholdt seg i Elvkroken fra 23-25 mars. 1944. I hans beretninger får man et lite innblikk i hvordan boforholdene var for de tyske vaktstyrkene som hadde ansvaret for fangeleiren. Hennig (2009) forklarer at kulden var et problem da brakkene ikke var kledd innvendig med isolasjon.²³⁰ Videre mener han at brakkene var alt for spinkelt bygd for det norske klimaet. Dette sier ikke noe om krigsfangenes brakker, men med noe sikkerhet kan man si at de sovjetiske krigsfangene ikke ble innkvartert i bedre brakker enn de tyske vaktene. Kulde og kalde brakker må sannsynligvis ha vært et problem for de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken, men dette blir undersøkt nærmere i kapittelet om sykdom, klima og bekledning (4.2.3).

²²⁶ Informasjon i epost fra Trond Inge Mathisen, 12. mai 2018

²²⁷ Haugland 2008: 260

²²⁸ Rapport av Gunnar Moe, 16. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²²⁹ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks

2

²³⁰ Hennig 2009: 31

Dødstallene for de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken fra 1944-45 er ikke tallfestet. For å komme frem til et forholdvis troverdig dødstall for denne perioden må det totale dødstallet for fangeleiren undersøkes nærmere. I en rapport fra 13. mai 1945 av Gunnar Moe anslår han dødstallet i fangeleiren å være på totalt 450 sovjetiske krigsfanger.²³¹ Ifølge Jarle Elvemo (2013) var dødstallene høyere, og anslår at 532 sovjetiske krigsfanger mistet livet i Elvkroken.²³² Ifølge Michael Stokke ble flere døde krigsfanger fra andre fangeleirer sendt til gravplassen i Elvkroken i 1944, og er muligens tatt med i utregningen av dødstallet. Gaute Rønnebu (2014) forklarer at 532 lik ble tatt opp fra gravplassen i Elvkroken i 1951, og er samme tall som Elvemo opererer med.²³³ Det er derfor nødvendig å fjerne antallet døde som ikke tilhørte Elvkroken fangeleir. Michael Stokke mener at 403 sovjetiske krigsfanger fra fangeleiren i Elvkroken mistet livet i perioden 1943 til 1945.²³⁴ Trekker man fra de 140 som døde i 1943, vil det gi et tall på 263 døde sovjetiske krigsfanger fra 1944 til 1945. Om fangeantallet og leirkomplekset var en årsak til de høye dødstallene er sannsynlig, men en nærmere redegjørelse er nødvendig for å kunne bekrefte det.

I det tidligere nevnte brevet påstår den norske tvangsarbeideren at 600 sovjetiske krigsfanger ble innkvartert i én brakke.²³⁵ På grunn av uhygieniske forhold og en dysenteri-epidemi i slutten 1943, ble boforholdene for de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken forbedret utover 1944. I et fotografi av hele fangeleiren som var tatt en gang mellom 1943 og 1944, kan man se at det var bygd flere brakker.²³⁶ Til tross for at fotografien er noe uklart, skimtes 16 brakker av ulik type. 13 er rektangel-formede brakker av tre, og ble trolig brukt for å innkvartere de sovjetiske krigsfangene. Det er utfordrende å regne ut innkvarteringskapasiteten på grunn av at brakkene var av svært ulike størrelser. Enkelte ser ut som små hytter, mens andre er nesten like lange som hele fangeleirens bredde. Det er også synlig to svensketelt i fangeleiren.

²³¹ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²³² Elvemo, Jarle 2013: *Dødsleirene på norsk jord – En beretning om norske tilintetgjørelses- og krigsfangeleirer og andre krigstragedier*: 128

²³³ Rønnebu, Gaute 2014: «En ualminnelig vemmelig sak» - Opinionens reaksjoner på Operasjon Asfalt i 1951: 19

https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/handle/11250/195004/Roennebu_Gaute_%20Lund.pdf?sequence=1 (Lest: 2. mai 2018)

²³⁴ Informasjon i epost fra Michael Stokke 2. mai 2018

²³⁵ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

²³⁶ Fotografi av Elvkroken fangeleir tilsendt i epost fra Michael Stokke, 23. april 2018

Fangeantallet var i slutten av 1943 på hele 900 sovjetiske krigsfanger ifølge det tidligere nevnte brevet.²³⁷ Siden Elvkroken var en forsyningsleir, er det sannsynlig at en god del av krigsfangene ble sendt til andre nærliggende leirer i Sørfold. I en rapport fra Gunnar Moe 13. mai 1945 forklarer han at 607 sovjetiske krigsfanger er innkvartert i Elvkroken.²³⁸ I og med at fangeleiren tidligere hadde innkvartert 900 krigsfanger, var det sannsynligvis godt med plass til de 607 ved krigens slutt. Moe påpeker i sin rapport at fangeleiren var i god forfatning per 13. mai 1945.²³⁹ Spesifikk informasjon om latriner, avlusning- og vaskebrakke eller kjøkkenbrakke fremkommer ikke av de tilgjengelige kildene. På grunn av at fangeleiren ble utbygd, og at flere brakker til innkvartering ble satt opp, kan det virke som om at leirkompleksets forfatning ikke var en direkte årsak til høye dødstill i Elvkroken fra 1944-45. I tillegg gikk fangeantallet nedover fra slutten av 1943, og det kan virke som om innkvarteringen av de sovjetiske krigsfangene var tilstrekkelig

Kalvik – Leirkomplekset og fangeantallet

Fangeleiren i Kalvik ble bygd ut våren 1944, og fikk da en større innkvarteringskapasitet. I et fotografi fra den tyske soldaten Johannes Martin Hennig kan man se at det var seksten svensketelt i Kalvik sommeren 1944.²⁴⁰ Det var da bygd tre nye svensketelt, og innkvarteringskapasiteten ble økt til 480 krigsfanger. Hennig (2009) forklarer at han skulle omplasseres til en fangeleir der det var innkvartert 300 sovjetiske krigsfanger, og dette var Kalvik.²⁴¹ Én måned senere, 15. juni 1944 var fangeantallet sunket til 228. På denne måten virker det sannsynlig at de sovjetiske krigsfangene ikke bodde i overoppfylte brakker, da antall innkvarterte bare var halvparten i forhold til kapasiteten. Innkvarteringskapasiteten ble overskrid én gang, men dette var bare for knapt to måneders tid. Det var fra august til oktober 1944, da 256 sovjetiske krigsfanger ble innkvartert i Kalvik, og førte fangeantallet opp til 488.²⁴² Dette var det høyeste fangeantallet i hele fangeleirens virketid. I januar 1945 ankom en gruppe på 100 syke sovjetiske krigsfanger Kalvik. I en rapport av Gunnar Moe fra 15. mai 1945, anslår han fangeantallet i Kalvik å være på 330 sovjetiske krigsfanger.²⁴³

²³⁷ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

²³⁸ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²³⁹ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁴⁰ Hennig 2009: 69

²⁴¹ Hennig 2009: 63

²⁴² Stokke 2017: 1 (upublisert manuskript)

²⁴³ Rapport av Gunnar Moe, 15. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

I Kalvik døde 19 sovjetiske krigsfanger fra 1943 til 1945. 18 av disse dødsfallene var i perioden 1944 til 1945. For å finne ut om fangeantallet og leirkomplekset var en årsak til det relativt lave dødstallet, må forholdene i leiren redegjøres for. Det er ved to tilfeller innkvartert flere sovjetiske krigsfanger i Kalvik enn det har vært plass til. Det første var i 1943, mens det siste var på høsten 1944 med 488 sovjetiske krigsfanger. Fangeleiren hadde per da en kapasitet på 480 krigsfanger, og ble dermed noe overskredet. Det er ingen grunn til å tro at disse to månedene ga utslag i økt sykdomsspredning, misnøye eller høyere dødstall. For det meste av tiden var innkvarteringen i fangeleiren relativt bra, og det har ikke vært overoppfylte brakker i lengre tider. Kvaliteten på brakkene til de sovjetiske krigsfangene er det ikke skrevet noe særlig om, men Hennig (2009) påpeker at de var i bedre stand enn de i Bodø.²⁴⁴ I en redegjørelse av dødstall og dødsårsak, fremkommer det at 18 sovjetiske krigsfanger døde i Kalvik fra 1944 til 1945. Tolv ble skutt og drept på grunn av fluktforsøk. To ble borte på fjellet under masseflukten i juni 1944. Én døde av tuberkulose, og de tre siste har ikke kjent dødsårsak. På grunn av gode boforhold virker det lite sannsynlig at de 18 dødsfallene i 1944-45 var tilknyttet leirkomplekset mangler, eller overoppfylte brakker og de konsekvenser det kunne medføre.

Megården – Leirkomplekset og fangeantallet

I perioden 1944 til 1945 ble de sovjetiske krigsfangene i Megården innkvartert i svensketelt. De første krigsfangene som ankom fangeleiren allerede i februar 1943 ble trolig innlosjert i vanlige tre-brakker, og ikke svensketelt. I et fotografi av Lyder Kvantoland kan man se at det var opprettet 22 svensketelt i Megården sommeren 1944. I tillegg var det én stor og to mindre brakker. Ifølge Marie Zakariassen (1996) ble den store tre-brakken brukt som kjøkken for fangeleiren.²⁴⁵ To av svensketeltene ble også brukt til andre formål enn generell innkvartering av friske sovjetiske krigsfanger. Én av dem var trolig benyttet som sykebrakke, mens den andre ble brukt som bad og vaskerom.²⁴⁶ De to mindre tre-brakkene hadde ikke et kjent formål, men trolig var én benyttet i tilknytning til latrinene. For ifølge en norsk rapport av Fenrik Haakenaasen fra 10. juni 1945, fremkommer det at latrinene i Megården var opprettet

²⁴⁴ Hennig 2009: 70

²⁴⁵ Zakariassen 1996: 51

²⁴⁶ Zakariassen 1996: 51

ned mot elven.²⁴⁷ Én av de mindre tre-brakkene var bygd ved piggrådgerdet ned mot elven, og kan da ha vært latriner for de sovjetiske krigsfangene. Hva den siste brakken ble brukt til er ikke kjent. Den var svært liten, og ser nærmest ut som en boks. I en rapport av Gunnar Moe 16. mai 1945 fremkommer det at leirledelsen hadde benyttet et lite bur på 1 kvadratmeter som straffecelle for sovjetiske krigsfanger.²⁴⁸ Det kan da hende at den siste brakken ukjente formål kan ha vært en straffecelle for ulydige krigsfanger i Megården. De resterende 17 svensketeltene ble brukt til innkvartering av de sovjetiske krigsfangene. Fangeleiren hadde da en kapasitet på 680 krigsfanger, men trolig ble aldri dette potensialet møtt. Det eksakte fangeantallet fra 1944 til 1945 er ikke kjent i de tilgjengelige kildene. I en rapport av Gunnar Moe fra 13. mai 1945, fremkommer det at 639 sovjetiske krigsfanger var innkvartert i Megården.²⁴⁹ Det var sannsynligvis ikke overopplyt i Megården, men innkvarteringen i seg selv virker å ha vært stusselig. En tidligere sovjetisk krigsfange i Megården har redegjort for sitt opphold i leiren. Han het Mikhail Iltsjenko, og var innkvartert i Megården til krigens slutt. Når Iltsjenko kom til Megården er ikke klart. Han forklarer at svensketeltene var innredet med køyesenger i to etasjer og én vedovn ved inngangsdøra. Iltsjenko legger ikke ut om boforholdene var dårlige, men påpeker i teksten at de ble med tiden vant til leirlivet.²⁵⁰ Medvedkov på sin side påpeker stadig at innkvarteringen var svært dårlig, og nettene var råkalde i svensketeltene.²⁵¹ Det døde tolv sovjetiske krigsfanger fra 1944 til 1945 i Megården, der hele ni mistet livet i 1945. Av de dødsårsaker og situasjonen rundt dødsfallene som er kjent, kan dog ingen sies å være direkte tilknyttet leirkomplekset eller fangeantallet.

4.2.2 Forpleining

Tømmerneset – Forpleining

Forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset fra januar 1944 til mai 1945 er ikke særlig dekt i de tilgjengelige kildene. De første beretningene om maten på Tømmerneset

²⁴⁷ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁴⁸ Rapport av Gunnar Moe, 16. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁴⁹ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁵⁰ Iltsjenko, Mikhail Aleksejevitsj 2010: *Memories of veterans of the great patriotic war* (utdrag oversatt av Narviksenteret)

<https://iremember.ru/memoirs/letno-tekh-sostav/ilchenko-mikhail-alekseevich/> (Lest: 19. april 2018)

²⁵¹ Haugland 2008: 255

fremkommer i rapportene etter frigjøringen. I en tysk rapport over ulike krigsfangeleirer i Nordland er det notert et bakeri på Tømmerneset der 20 krigsfanger arbeidet.²⁵² Det er ikke nevnt når bakeriet ble operativ, men sannsynligvis hadde det vært i drift en god stund på grunn av sin relativt store arbeidsstokk. Denne samme oversikten utlegger at det er 866 sovjetiske krigsfanger i fangeleiren på Tømmerneset per 15. mai 1945. Forpleiningen av disse krigsfangene var ifølge Mathisen (2000) relativt bra. Han forklarer at tyskerne drev et mildt regime i fangeleiren, og åpnet opp for brukbare matrasjoner til de sovjetiske krigsfangene.²⁵³ I en norsk oversikt over matutdeling for fangeleirer fra 25. mai 1945 fremkommer det at Tømmerneset ble tildelt 25 kasser fisk. For å sette dette i perspektiv kan man se nærmere på Gunnar Moes rapport fra 15. mai 1945. Her kommer det frem at fangeleiren i Torkilseng ble tildelt 24 kasser fisk fordelt over 484 sovjetiske krigsfanger. Forholdene i denne fangeleiren blir i rapporten beskrevet som noenlunde bra med ingen døde. Torkilseng fikk én kasse mindre fisk til tross for at det var innkvartert 484, vel 382 færre sovjetiske krigsfanger enn på Tømmerneset. Det er viktig å påpeke at Tømmerneset var en forsyningsleir, og muligens skulle enkelte av varene distribueres videre til andre fangeleirer i området. Av de fire som døde av sykdom, var to beskrevet som ødem. Sannsynligvis led disse av underernæring, og måtte tilslutt bøte med livet. I tillegg ble tre sovjetiske krigsfanger tatt og skutt for stjeling av mat, og kan indikere på at matrasjonene ikke var tilstrekkelig. Forpleiningen på Tømmerneset kan ikke sies å ha vært alarmerende dårlig, men likevel var det dødsfall tilknyttet underernæring fra 1944 til 1945.

Elvkroken - Forpleining

Forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken hadde vært svært dårlig i 1943, og må sies å være én av årsakene til høye dødstallet. I de tilgjengelige kildene er ikke forpleiningen i fangeleiren fra 1944 til 1945 særlig beskrevet. I Hennig (2009) beretninger forklares maten til de tyske vaktstyrkene i Elvkroken, og påpeker at det var bedre enn militærforpleiningen.²⁵⁴ Han forklarer at vaktene fikk nudelsuppe, poteter, bønner og litt kjøtt. De sovjetiske krigsfangene fikk sannsynligvis ikke den samme varierte forpleiningen. Hennig (2009) beskriver to krigsfanger som kommer bærende med en stor bøtte med syltetøy, som

²⁵² Tysk rapport over fangeleirer i Nordland av en Oberstløytnant i Generalstabten, 15. mai 1945. RA, Tyske arkiver, Reichkommissariat, Eci boks 2

²⁵³ Mathisen 2000: 6 (Årbok for Hamarøy)

²⁵⁴ Hennig 2009: 28

var en del av forpleiningen.²⁵⁵ Om den var til tyskerne eller de sovjetiske krigsfangene nevner ikke Hennig. I de tilgjengelige kildene blir forpleiningen beskrevet indirekte i enkelte rapporter fra etter krigen. Sørfoldingen Karl Skar var én av tre personer som overtok ansvaret for Elvkroken dagen etter frigjøringen, nemlig 8. mai 1945. Han beskriver synet av en åpen grav i Elvkroken der utsultede sovjetiske krigsfanger lå døde.²⁵⁶ Det fremkommer også i Johan Olsens (1989) beskrivelser av fangeleiren, der han forklarer at hundrevis av sovjetiske krigsfanger vansmektet av underernæring.²⁵⁷ Det kan virke som om forpleiningen til de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken var vedvarende dårlig i perioden 1944 til 1945. I en tysk rapport fra 15. mai 1945 blir det påstått at det var innkvartert 606 sovjetiske krigsfanger i Elvkroken.²⁵⁸ Vel én måned senere, 16. juni 1945 melder Dr. Cappelen at 74 sovjetiske krigsfanger er diagnostisert med ødem i Elvkroken.²⁵⁹ Til tross for at det ikke står beskrevet, var det trolig hungerødem som de sovjetiske krigsfangene var syke av. For seks dager før, 10. juni 1945 påstår Fenrik Haakenaasen at de fleste sovjetiske krigsfangene som var syke led av hungersykdommer.²⁶⁰ Ifølge Michael Stokke døde det 403 sovjetiske krigsfanger i Elvkroken fra 1943 til 1945.²⁶¹ Av disse døde 263 i perioden fra januar 1944 til mai 1945. Det vil si at dødsraten blant de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken steg i 1944, før det falt drastisk i starten av 1945. At dårlig forpleining var én årsak til de høye dødstallene i Elvkroken virker å være påfallende.

Kalvik – Forpleining

Allerede før 1944 var det opprettet brakker til kjøkken og matlager tilknyttet forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene i Kalvik. Informasjon om forpleiningen fra 1944 til 1945 kommer hovedsakelig frem i Johannes Martin Hennigs dagbok. Han ankom Kalvik i mai 1944, og fikk ansvaret for kjøkkendriften i fangeleiren. Én av oppgavene var å regne ut hvor mye mat hver sovjetisk krigsfange skulle få. En annen oppgave var å reise til forsyningsstasjonene for å hente matvarer. Selve forpleiningen blir også beskrevet i enkelte tilfeller. Hennig (2009)

²⁵⁵ Hennig 2009: 30

²⁵⁶ Skar, Karl 1995: 51 (Årbok for Sørfold)

²⁵⁷ Olsen 1989: 57 (Årbok for Sørfold)

²⁵⁸ Tysk oversikt over fangeleirer i Nordland av en Oberstløytnant i Generalstab, 15. mai 1945. RA, Tyske arkiver, Reichkommissariat, Eci boks 2

²⁵⁹ Rapport av Dr. J. G. Cappelen, 16. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁶⁰ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁶¹ Dødstall i epost fra Michael Stokke, 2. mai 2018

forklarer at de sovjetiske krigsfangene klagde på at suppen de fikk var for tynn.²⁶² Det var heller ikke grønnsaker å oppdrive, og det var derfor lite sannsynlig at de sovjetiske krigsfangene fikk dette.²⁶³ Hennig beskriver også deres egen kost, der den tyske soldatforpleiningen ble endret til mindre smør og kjøtt. Tran fikk de også bare hver tredje dag. Hennig forklarer at disse tiltakene var tilknyttet sommerens innmarsj, og at vitaminene fra solen skulle erstatte enkelte deler av kosten. Trolig opplevde også de sovjetiske krigsfangene i Kalvik denne reduserte forpleiningen. Samtidig kommer det frem i Hennigs beretninger at krigsfangene fikk klippfisk til middag, og dette var etter deres eget ønske.²⁶⁴ På denne måten kan det virke som om forholdet mellom Hennig og de sovjetiske krigsfangene var relativt bra. Han påpeker selv dette, og forklarer at han tror de ikke så på han som en dårlig herre.²⁶⁵ Det kan virke som om forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene i Kalvik i perioden 1944 til 1945 var relativt bra. Det kommer frem at den tyske soldatforpleiningen gikk ned, og sannsynligvis ble de sovjetiske krigsfangenes rasjoner også nedjustert. At krigsfangene fikk fisk, suppe og brød er nevnt i ulike sammenhenger, og kan indikere at de opplevde et noe variert kosthold. I en rapport av Fenrik Haakenaasen fra 10. juni 1945 fremkommer det at vel elleve sovjetiske krigsfanger var hungerssyke.²⁶⁶ Seks dager senere utlegger Dr. Cappelen i en rapport over tilstander blant fangeleirene i Sørfold at det fantes 20 syke av ødem i Kalvik. Han påpeker at dette var lettere former for ødem.²⁶⁷ Påstanden om at forpleiningen i Kalvik har vært relativt bra fra 1944 til 1945 blir noe svekket ved at enkelte av de sovjetiske krigsfangene slet med hungersykdommer. Det er dog ikke registrert dødsfall tilknyttet sult blant de sovjetiske krigsfangene i Kalvik i perioden 1944 til 1945.

Megården - Forpleining

De sovjetiske krigsfangene i Megården levde trolig på sultegrensen i 1943. Ifølge Medvedkov var sulten deres fremste fiende, og det gikk ikke en dag uten sultfølelse. Hvordan forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene i Megården var fra 1944 til 1945 er ikke kjent.

²⁶² Hennig 2009: 66

²⁶³ Hennig 2009: 83

²⁶⁴ Kvarum, Frits Odd, ukjent utleggelsesdato. Oversatt utdrag fra Johannes Martin Hennigs dagbok 1984

<http://stroksnes.orgfree.com/Arboker/Hennig.htm> (Lest: 7. mai 2018)

²⁶⁵ Hennig 2009: 66

²⁶⁶ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁶⁷ Rapport av Dr. J. G. Cappelen, 16. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

Sannsynligvis fortsatte den slette forpleiningen, og det førte til at lokalbefolkningen delte ut mat til de sovjetiske krigsfangene. Dette må ha skjedd mens de arbeidet utenfor fangeleiren da leiren i seg selv er inngjerdet med dobbel piggetråd, samtidig som det var forbudt for nordmenn å oppholde seg innenfor inngjerdingen. Ved frigjøringen virket det klart for de norske tillitsmennene som påtok seg ansvaret for de sovjetiske krigsfangene i Sørfold at forpleiningen i Megården ikke hadde vært tilstrekkelig. I en rapport av Gunnar Moe fra 13. mai 1945 fremkommer det at fangeleiren hadde fått utdelt 40 kasser fisk.²⁶⁸ I snitt fikk de andre fangeleirene i kommunen 28 kasser fisk hver. Det kan hende at det herjet sult blant de sovjetiske krigsfangene der, og det ble derfor tildelt mer fisk. Samtidig er det viktig å påpeke at Megården hadde det høyeste fangeantallet i Sørfold kommune per 13. mai 1945, ifølge Gunnar Moe.²⁶⁹ For å sette matsituasjonen i Megården i litt perspektiv, kan man ta for seg naboleiren Buvik. Ifølge Gunnar Moe var forholdene i Buvik meget slett, og påpeker at det trengs øyeblikkelig hjelp.²⁷⁰ Han ramser så opp matvarer som må bli sendt til fangeleiren snarest. Videre forklarer han at Buvik hadde fått 31 kasser fisk, og skulle fordeles på 569 sovjetiske krigsfanger.²⁷¹ I prinsippet vil det si at 18 krigsfanger deler én kasse fisk. I Megården måtte 16 krigsfanger dele én kasse fisk. Krigsfangene i Buvik var i svært dårlig tilstand, men fikk samtidig mindre fisk enn Megården. Det kan være et tegn på at forpleiningen i Megården hadde vært for dårlig, og at de sovjetiske krigsfangene trengte mer mat. I en rapport av Fenrik Haakenaasen fra 10. juni 1945 kommer det frem at det var vesentlig hungersykdom blant de sovjetiske krigsfangene i Megården.²⁷² Fangeleiren hadde fått tilsendt ekstra mat etter frigjøringen, og den generelle forpleiningssatsen for de sovjetiske krigsfangene hadde økt. Til tross for dette var det enda hungersykdom i Megården i juni 1945, og kan være et tegn på at de sovjetiske krigsfangene hadde levd i lengre tid på for lite mat. Det var dog ingen sovjetiske krigsfanger i Megården som mistet livet på grunn av en dårlig forpleining i perioden 1944 til 1945.

²⁶⁸ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁶⁹ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁷⁰ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁷¹ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁷² Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

4.2.3 Sykdom, klima og bekledning

Tømmerneset – Sykdom, klima og bekledning

Det kan virke som om sykdom ikke var et alvorlig problem blant de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset i 1943. I perioden 1944 til 1945 endrer ikke sykdomssituasjonen seg nevneverdig. I en rapport av Fenrik Haakenaasen fra 10. juni 1945 fremkommer det at fangeleiren hadde 50 syke, der 24 er sengeliggende. Av disse hadde 14 tuberkulose, og trengte dermed å innlegges.²⁷³ Det vil si at i underkant av 6% av de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset var syke per juni 1945. I en rapport av Løytnant Mjøen tre dager senere fremkommer det at antallet syke var sunket til 40, og antallet sovjetiske krigsfanger med tuberkulose var 13.²⁷⁴ Av de tilgjengelige fangekortene på sovjetiske krigsfanger på Tømmerneset er fire dødsfall tilknyttet sykdom. To var beskrevet som ødem, mens de to andre døde av tuberkulose. Dmitrij Andrejevitsj Prilepskij døde av tuberkulose 10. februar 1944.²⁷⁵ Ifølge fangekortet hadde Prilepskij vært syk nesten sammenhengende fra 12. august 1943 til hans død 10. februar 1944. Trolig døde han av tuberkulose, men hadde slitt med andre sykdommer i tillegg, der én er beskrevet som abscess. Det er en betennelse ofte i form av byller på kroppen. Den andre som mistet livet på Tømmerneset på grunn av tuberkulose var Grigorij Maksimovitsj Ivanov. Han døde 12. april 1945 av lungetuberkulose, men hadde også slitt med ulike problemer og sykdommer i tiden før.²⁷⁶ Ivanov hadde fått lumbago (korsryggsmerter), og kan ha vært tilknyttet arbeidet de sovjetiske krigsfangene måtte utføre. På fangekortet er to dødsårsaker nevnt, nemlig grippe (feber/influenza) og lungetuberkulose. Høy feber kan være et symptom på denne sykdommen. Trolig har to ulike personer nedtegnet dødsårsak, der sistnevnte har endret grippe til lungetuberkulose. At det forekom tuberkulose blant de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset i perioden 1944 til 1945 er klart. Av de totalt 29 som døde i fangeleiren, er det ikke klart hvor mange som var tilknyttet sykdom. I perioden fra 1944 til 1945 døde fire av sykdom, nærmere bestemt tuberkulose og ødem.

²⁷³ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁷⁴ Rapport av Løytnant Mjøen, 13. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁷⁵ Fangekort tilsendt i epost fra Stig Olav Johansen, 8. mai 2018

²⁷⁶ Fangekort tilsendt i epost fra Stig Olav Johansen, 8. mai 2018

Det kan være flere årsaker til at Tømmerneset ikke var alvorlig plaget av sykdom i perioden 1944 til 1945. Innkvartering av syke i egne brakker var en praksis som ble brukt fra 1943 til 1945. Opprettelsen av latriner lengst unna fangebrakkene kan sies å være et hygienisk tiltak mot bakteriesmitte. I en rapport av Fenrik Haakenaasen fra 10. juni 1945 forklarer at de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset hadde støpte latriner tilgjengelig, og påpeker at de var rene.²⁷⁷ Om latrinene holdt denne standarden kontinuerlig i løpet av fangeleirens tid er ikke kjent. Lus var ikke et ukjent fenomen i de tyske fangeleirene i Norge, men ifølge Kreyberg (1946) var det ikke et alvorlig problem blant sovjetiske krigsfanger i Nordland ved frigjøringen.²⁷⁸ Det ble bygd en større brakke med kjeller der de sovjetiske krigsfangene og klærne deres skulle avluses. Når denne brakken ble opprettet er usikkert, men trolig var det en gang mellom slutten av 1943 og starten av 1944. Tiltak som sykebrakke, avlusningsbrakke og rene latriner kan føre til mer hygieniske forhold, og sjansen for sykdom og smitte kan dermed minskes. Det kan virke som om Tømmerneset ikke var særlig plaget med sykdom blant de sovjetiske krigsfangene fr 1944 til 1945, til tross for enkelte dødsfall tilknyttet sykdom. Som Gunnar Moe beskriver fangeleiren, var Tømmernes én av de beste leire, og det var gjort betydelige tiltak for at krigsfangene skulle ha det godt.²⁷⁹ Det er viktig å påpeke at forholdene ikke var optimal da det fantes sykdom, og dødsfall tilknyttet sykdom i fangeleiren. Bekledningen til de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset er ikke særlig kjent i de tilgjengelige kildene, men av et øyenvitne fremkommer det at det var et vanlig syn å se krigsfangene gå rundt i fillete klær.²⁸⁰ I en oversikt over behovet for klær i fangeleirene per 26. mai 1945, fremkommer det at de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset hadde et stort behov for undertøy, sko og overtøy.²⁸¹ Sammenlignet med de andre fangeleirene på Hamarøy og Sørfold, var ikke behovet for klær på Tømmerneset noe større. At bekledningen til de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset ikke var optimalt var påfallende, men det var samtidig ikke så alvorlig dårlig at det gikk ut over sykdom og dødeligheten direkte.

²⁷⁷ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁷⁸ Kreyberg 1946: 19

²⁷⁹ Rapport av Gunnar Moe, 16. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁸⁰ Utdrag fra dagbok av ukjent forfatter, redigert av Børge Svandskog 1995: 43 (Årbok for Hamarøy)

²⁸¹ Oversikt over klesbehov for fangeleirer i Nordland av Avsnittskontoret i Mo i Rana, 26. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 3

Elvkroken – Sykdom, klima og bekledning

Det herjet sykdom blant de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken i perioden 1944 til 1945. Ifølge Johan Olsen (1983) var det epidemiske sykdommer blant de sovjetiske krigsfangene i fangeleiren, og forklarer at gravplassen i nærheten av Elvkroken ble benyttet daglig.²⁸² Karl Skar (1995) beskriver åpningen av fangeleiren 8. mai 1945 som sjokkerende. Han forklarer at han inspiserer en stor brakke med syke sovjetiske krigsfanger.²⁸³ Denne brakken var trolig den eneste som ble brukt som sykebrakke for de vel 600 sovjetiske krigsfangene i leiren. Skar valgte å kalle den for «dødsbrakka», og ikke uten grunn. Når de kom inn i sykebrakken lå det halvdøde krigsfanger over alt, og de fleste var helt apatiske. Det var lopper over alt, og Skar selv ble bitt over hele kroppen. Dagen etter var syv sovjetiske krigsfanger båret ut fra sykebrakken, samtlige hadde mistet livet i løpet av natten og morgenen.²⁸⁴ I en rapport av Gunnar Moe fra 13. mai 1945 påstår han at 100 sovjetiske krigsfanger var syke i Elvkroken.²⁸⁵ Av de 607 som var innkvartert i fangeleiren, var 16% syke. Det virker påfallende at sykdom hadde vært et problem blant de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken, og det kan ha vært flere grunner til dette. Både forpleining, bekledning og mangelen på tilstrekkelige sykebrakker.

Bekledningen av de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken er ikke beskrevet detaljert i de tilgjengelige kildene, men fremkommer i enkelttilfeller. Hennig (2009) beskriver bekledningen til to sovjetiske krigsfanger i Elvkroken per mars 1944, der de begge var kledd i grønn uniform, tartarluer og støvler.²⁸⁶ Han beskriver videre en stor gruppe sovjetiske krigsfanger som kommer med en båt etter endt arbeidsdag, der samtlige var kledd i tartarluer. Om denne type bekledning er tilstrekkelig i det kalde norske klimaet er tvilsomt. I en norsk rapport skrevet en gang mellom 18-21. mai 1945, er mangelvarer i fangeleirer i Sørfold presentert. Med første øyekast er det åpenbart at skotøyet til krigsfangene var overkommelig. For i rapporten er behovet for skotøy satt til 150 parr.²⁸⁷ I en tysk rapport av fangeantallet i Elvkroken fra 15. mai 1945, er det påstått at 606 sovjetiske krigsfanger var innkvartert i

²⁸² Olsen 1983: 54 (Årbok for Sørfold)

²⁸³ Skar 1995: 50 (Årbok for Sørfold)

²⁸⁴ Skar 1995: 50 (Årbok for Sørfold)

²⁸⁵ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁸⁶ Hennig 2009: 30

²⁸⁷ Liste over effektbehov i Sørfolds fangeleirer av ukjent person, lå sammen med dokumenter som var datert mellom 18. til 21. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 3

fangeleiren.²⁸⁸ Av dette kan man tro at i overkant av 1/6 av krigsfangene i Elvkroken trengte nytt skotøy. Ser man dette i sammenheng med alle fangeleirer i Sørfold representert i rapporten, var Elvkroken en av leirene som minst hadde behov for nytt skotøy. Dette endrer seg i behovet for nye skjorter (1852), underbukser (926) og sokker (2778).²⁸⁹ Elvkroken er blant de leirene i Sørfold som har størst behov for disse type plaggene. Én forklaring på dette kan være innførselen av nye krigsfanger til leiren. For i en rapport av Fenrik Haakenaasen fra 10. juni 1945, blir det påstått at Elvkroken tok over ansvaret og innkvarteringen av 378 krigsfanger fra andre leirer i nærområdet.²⁹⁰ Det kan bety at de nye innkvarterte var dårlig bekledd, og at de trengte nye klær. Det kunne også bety at den originale fangegruppen som holdt til i leiren var slett bekledd, og behovet stammet derifra. Uansett hvem rapporten tilsikter til, er det påfallende at den generelle bekledning av krigsfangene i Elvkroken våren 1945 ikke var tilstrekkelig. Mest sannsynlig var det bare én sykebrakke i fangeleiren fra 1944 til 1945. Det må ha ført til en overoppfylt sykebrakke med uhygieniske forhold. Kombinasjonen mellom dårlig forpleining og bekledning, og mangelen på tilstrekkelige sykebrakker kan ha spilt inn på sykdomssituasjonen i Elvkroken i perioden 1944 til 1945. At sykdom var én årsak til de høye dødstallene blant sovjetiske krigsfanger i Elvkroken virker å være høyst sannsynlig.

Kalvik – Sykdom, klima og bekledning

Det kan virke som om de sovjetiske krigsfangene i Kalvik ikke var nevneverdig rammet av sykdom i perioden 1944 til 1945. I en rapport av Gunnar Moe fra 13. mai 1945 fremkommer det at antallet syke i Kalvik var på elleve. Han påpeker at de sovjetiske krigsfangene hadde fått meget god behandling.²⁹¹ I og med at det var innkvartert 330 krigsfanger i leiren, ga det et syketall på vel 3%. Dette er meget lavt, og kan forklarer Gunnar Moes syn på fangeleiren. Tre dager senere skriver Gunnar Moe en mer flytende tekst som tar for seg forholdene i ulike fangeleirer i Sørfold. Da kommer det frem at Kalvik hadde en flink sovjetisk lege som kan ha

²⁸⁸ Tysk rapport over fangeleirer i Nordland av en Oberstløytnant i Generalstaben, 15. mai 1945. RA, Tyske arkiver, Reichkommissariat, Eci boks 2

²⁸⁹ Liste over effektbehov i Sørfolds fangeleirer av ukjent person, lå sammen med dokumenter som var datert mellom 18. til 21. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 3

²⁹⁰ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁹¹ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

ført til lave syketall.²⁹² Det kommer dog ikke frem hvilke sykdommer som var å finne blant de sovjetiske krigsfangene i Kalvik. Dette blir redegjort for i en rapport av Dr. Cappelen fra 16. juni 1945, der han forklarer at syv var lettere syk.²⁹³ Han påpeker at 20 sovjetiske krigsfanger lider av en lett form for ødem, trolig som et resultat av underernæring over lengre tid. For å kunne forklare de lave syketallene i Kalvik, vil det være relevant å se nærmere på boforhold, hygieniske tiltak, og bekledning.

De sovjetiske krigsfangene i Kalvik var innkvartert i svensketelt. Til tross for at de ikke var særlig motstandsdyktig mot det barske norske klimaet, kan det virke som om innkvarteringen i Kalvik var relativt bra. At fangeleiren sjeldent var fylt opp av krigsfanger kan ha ført til at det var god plass i svensketeltene. I tillegg var det opprettet en egen sykebrakke, som kunne ha minsket sykdomssmitten betraktelig. Når det gjelder bekledningen av de sovjetiske krigsfangene i Kalvik virker de å ha vært slett. Hennig (2009) forklarer at de var elendig kledd, og at han syntes synd på de der de sto med i kulda med åpne tøfler og gravde i sørpa.²⁹⁴ Det var en vanlig praksis at de sovjetiske krigsfangene lagde bukser og sokker av melsekker. Trolig var de heller ikke bekledd med lue eller hat da Hennig påstår at de brukte å ta sekker over hodet i regnvær.²⁹⁵ Det nord-norske klimaet som ifølge Hennig var kjennetegnet av isneede kulde, korte somrer og mange snøstormer²⁹⁶, må ha vært på de sovjetiske krigsfangene. Kombinert med dårlig bekledning kan det ha ført til at sykdom ikke var helt fraværende i fangeleiren. Sykdom var trolig ikke et stort problem for de sovjetiske krigsfangene i Kalvik. Per 13. mai 1945 var vel 3% av krigsfangene syke, og må sies å være et relativt lavt tall. De fleste sykdommene i Kalvik var sannsynligvis tilknyttet en mild form for underernæring. En slett bekledning kan også ha økt sjansen for sykdom blant de sovjetiske krigsfangene. Syketallene ble likevel holdt lave ved relativt gode boforhold med tilstrekkelige latriner og egne sykebrakker. Det kan være én årsak til at dødstallene i Kalvik var lave.

²⁹² Rapport av Gunnar Moe, 16. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁹³ Rapport av Dr. J. G. Cappelen, 16. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁹⁴ Hennig 2009: 74

²⁹⁵ Hennig 2009: 74

²⁹⁶ Hennig 2009: 69

Megården – Sykdom, klima og bekledning

Situasjonen for de sovjetiske krigsfangene i Megården hadde variert i perioden 1944 til 1945. I Medvedkovs beretninger blir leirlivet beskrevet som et sant mareritt, der tyfusepidemier, fysisk vold og hungersnød var en del av hverdagen. I en rapport av Gunnar Moe fra 16. mai 1945 beskrives Megården som forholdvis bra, men at behandlingen av de sovjetiske krigsfangene ikke hadde vært like bra tidligere.²⁹⁷ Konkrete syketall for Megården er ikke redegjort for før 10. juni 1945. Da rapporterte Fenrik Haakenaasen at 46 sovjetiske krigsfanger var syke i fangeleiren, der de fleste led av hungersykdom.²⁹⁸ Tre dager senere besøker Dr. Cappelen Sørfolds fangeleirer, og forklarer at det i Megården bare var én som trengte innleggelse av dem da 30 syke.²⁹⁹ Av de 605 sovjetiske krigsfangene i Megården var da knapt 5% syke. Disse tallene passer ikke helt inn i Medvedkovs brutale bilde av leirlivet. Det kan derfor være relevant å undersøke boforhold, hygieniske tiltak og bekledningen i perioden 1944 til 1945, for å komme nærmere et svar.

Disse «jordhyttene» som Medvedkov kaller de, falt ikke i smak hos vedkommende eller de andre krigsfangene. Han forklarer at svensketeltene ikke holdt på varmen, og at innkvarteringen førte til råkalde netter.³⁰⁰ Det hjalp ikke at hver brakke hadde bare én ovn til oppvarming og tørking av klær. Den brutale hverdagen disse krigsfangene måtte gjennomgå blir videre forsterket når Medvedkov forklarer at det var bare de sterkeste krigsfangene som fikk tørket klærne sine rundt ovnen ved dagens ende.³⁰¹ Resten måtte gå til arbeid med våte klær, og må ha økt sjansen for sykdom betraktelig. Det kan likevel vært gjort enkelte tiltak for å hindre sykdom da det ble opprettet en egen sykebrakke. Den tidligere eks-krigsfangen i Megården Mikhail Iltsjenko forklarer at han ble undersøkt og diagnostisert for en fotskade i en sykebrakke av to leger, én tysk og én sovjetisk.³⁰² Dette var trolig en gang i 1944, og indikerer at det var leger tilgjengelig for syke sovjetiske krigsfanger. Om den tyske legen var stasjonert i Megården er lite sannsynlig, for i en rapport av Gunnar Moe fra 13. mai 1945

²⁹⁷ Rapport av Gunnar Moe, 16. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁹⁸ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

²⁹⁹ Rapport av Dr. J. G. Cappelen, 13. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

³⁰⁰ Haugland 2008: 255

³⁰¹ Zakariassen 1995: 30 (Årbok for Sørfold)

³⁰² Iltsjenko, Mikhail Aleksejevitsj 2010: 2 (utdrag oversatt av Narviksenteret)

<https://iremember.ru/memoirs/letno-tekh-sostav/ilchenko-mikhail-alekseevich/> (Lest: 8. mai 2018)

påstår han at det ikke fantes lege i fangeleiren.³⁰³ Bekledningen av de sovjetiske krigsfangene i Megården var slett, og Medvedkov hadde bare en gammel militærfrakk. Ifølge en rapport av Dr. Cappelen fra 16. juni 1945 forklarer han at krigsfangene hadde dårlige klær og skotøy.³⁰⁴ Kreyberg (1946) inspiserer Megården to dager senere, 18. juni 1945, og kunne meddele at flere av de sovjetiske krigsfangene ikke kunne forlate brakken sin på grunn av at de ikke hadde bukser.³⁰⁵ Til tross for at de sovjetiske krigsfangene i Megården ifølge Medvedkov levde i slitne klær, kalde svensketelt og på hungersnødgrensen, var syketallene per juni 1945 relativt lave. Av de tilgjengelige fangekortene av sovjetiske krigsfanger fra Megården, er ingen dødsårsak tilknyttet sykdom fra perioden 1944 til 1945.

4.2.4 Flukt og henrettelser

Tømmerneset – Flukt og henrettelser

I perioden 1944 til 1945 ble sju sovjetiske krigsfanger skutt på Tømmerneset.³⁰⁶ Tre krigsfanger prøvde å flykte i 1944, men samtlige ble tatt og skutt. De prøvde ikke å flykte sammen, da dødsdatoene er satt til helt ulike tider. Det var da enkeltaksjoner, som dessverre fikk en brutal skjebne. Tre sovjetiske krigsfanger ble skutt på grunn av sabotasje mot det tredje riket. Av fangekortene kommer det frem at disse tre hadde prøvd å stjele til seg mat, men ble tatt av tyske vakter.³⁰⁷ En slik handling ble sett på som svært alvorlig, og samtlige ble som skutt som straff. Én sovjetisk krigsfange ble skutt i slutten av 1944, men ikke av en tysk vakt. På fangekortet blir det påstått at krigsfangen hadde blitt skutt av en annen sovjetisk krigsfange. Sannsynligvis tilhørte den sovjetiske krigsfangen som avfyrte skuddet lagerpolitiet, en såkalt vlasov-soldat. Trolig var han en hjelpevakt for tyskerne på Tømmerneset. Hvorfor han skjøt den andre sovjetiske krigsfangen kommer ikke frem på fangekortet. De tyske vaktene og hjelpevaktene virket å ha vært nådeløs i saker som angikk flukt eller sabotasje. Det var dog opprettet en egen brakke i sentrum av fangeleiren som skulle tjene som straffecelle. Man vet at denne ble benyttet i 1943, da Denisov og tre andre ble plassert i den i flere dager.³⁰⁸ Om den ble benyttet kontinuerlig i perioden 1944 til 1945 er

³⁰³ Rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

³⁰⁴ Rapport av Dr. J. G Cappelen, 16. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

³⁰⁵ Kreyberg 1946: 19

³⁰⁶ Informasjon i epost fra Stig Olav Johansen, 8. mai 2018

³⁰⁷ Fangekort tilsendt i epost fra Stig Olav Johansen, 8. mai 2018

³⁰⁸ Mathisen 2000: 10 (Årbok for Hamarøy)

ikke kjent. I og med at den ble benyttet i 1943, ble den trolig anvendt også senere. Av de 29 døde sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset, ble syv henrettet på grunn av flukt- eller sabotasjeforsøk i perioden 1944 til 1945.

Elvkroken – Flukt og henrettelser

Det er ikke beskrevet noen fluktforsøk av sovjetiske krigsfanger i Elvkroken fra perioden 1944 til 1945. Karl Skar (1995) forteller en spesiell episode med en tysk vakt i Elvkroken dagen etter frigjøringen, 8. mai 1945. Når Skar gir tyskeren telegrammet som bekrefter at han og to andre overtar ansvaret for fangeleiren, forteller vakten at han var klar over Skars tilknytning til grenselosing.³⁰⁹ Karl Skar hadde hjulpet krigsfanger og andre som ville over til Sverige i lengre tid. Han ble selv paff når den tyske vakten var klar over dette. Den tyske vakten la også til at Skar og de andre grenselosene ikke drev med sabotasje³¹⁰, og kan ha vært grunnen til at han ikke ble tatt av tyskerne. Om noen av disse grenselosene var tilknyttet flukt av sovjetiske krigsfanger fra Elvkroken er dog ikke klart.

Kalvik – Flukt og henrettelser

I Kalvik var det trolig bare ett fluktforsøk i perioden 1944 til 1945. Denne er det skrevet en god del om i både årbøker og i en tysk dagbok. Ifølge Hennig (2009) skulle 49 sovjetiske krigsfanger og to tyske vakter reise med båt til Sommerset for å arbeide 13. juni 1944. I båten var det en norsk skipper og en ung norsk gutt. Plutselig tok de sovjetiske krigsfangene og overfalt de to tyske vaktene, samtidig som skipperen og gutten ble holdt fast. Den ene tyskeren ble slått og stukket av bajonetten på våpenet sitt av en sovjetisk krigsfange, mens den andre ble stukket i skulderen. Så ble båten styrt mot land, og 25 krigsfanger hoppet ut av båten. Resten ble igjen, og dro tilbake til Kalvik med skipperen og gutten. Ifølge Hennig (2009) hadde ti sovjetiske krigsfanger ombestemt seg og ville nå tilbake til båten.³¹¹ Det brydde ikke skipperen seg om, og dro tilbake til Kalvik. Disse ti begynte nå å ta seg frem til Kalvik langs vannkanten. De 15 andre krigsfangene begynte å gå til Sverige, og friheten. Tolv klarte dette, mens to forsvant på fjell. Den siste ble skutt i fjellet av en tysker.³¹² Skjebnen til de ti som prøvde å komme seg tilbake til Kalvik ble brutal. De ble oppdaget av en båt med

³⁰⁹ Skar 1995: 50 (Årbok for Sørfold)

³¹⁰ Skar 1995: 50 (Årbok for Sørfold)

³¹¹ Hennig 2009: 87

³¹² Stokke 2017: 5 (upublisert manuskript)

tyskere som skulle hindre krigsfangene i å flykte. Til tross for at de vinket inn båten for å bli reddet, valgte tyskerne å åpne ild mot de sovjetiske krigsfangene langs vannkanten.³¹³ Når tyskerne var kommet nærmere, ble to påstått å ha mistet livet. De åtte andre lå såret og prøvde å fortelle tyskerne at de prøvde å ta seg tilbake til Kalvik. En av tyskerne var en offiser, og han ga ordre om å skyte de gjenværende krigsfangene som lå såret bare 30 meter bortenfor. Ifølge Stokke (2017) var dette den største enkeltmassakren av sovjetiske krigsfanger langs jernbanebyggingen i Nordland.³¹⁴ De to som ble borte på fjellet ble antatt omkomne. Antall døde sovjetiske krigsfanger tilknyttet denne hendelse var da på 14, hvis man legger til de to som mest sannsynlig omkom på fjellet. Det er ikke kjent flere fluktforsøk, eller henrettelser av sovjetiske krigsfanger i Kalvik fra 1944 til 1945.

Megården – Flukt og henrettelser

Det er kjent ett fluktforsøk av en gruppe sovjetiske krigsfanger i Megården i perioden 1944 til 1945. Det ble gjennomført en gang mellom juli og september 1944. Fluktforsøket kan beskrives som planlagt og forholdvis gjennomtenkt. Ifølge Haugland (2008) prøvde en gruppe fanger å grave en tunnel ut av fangeleiren.³¹⁵ Marie Zakariassen (1995) forklarer at fangene hadde begynt å grave en tunnel fra kjøkkenbrakken, og skulle føre til elvebredden utenfor piggrådgerdet.³¹⁶ Hvor mange som var med på denne fluktplanen er ikke kjent, men krigsfangen som tystet på dem hadde utgitt fire navn til tyskerne. Ifølge Haugland (2008) ble de fire sovjetiske krigsfangene som ble antatt å stå bak fluktplanene tvunget til å stå urørlig midt i fangeleiren én hel dag.³¹⁷ De ble så tatt med til et skogsområde i nærheten og skutt. Ifølge Mikhail Iltsjenko (2010) ble de andre sovjetiske krigsfangene i Megården fortalt at disse fire skulle bli tatt med til sykehus i Bodø.³¹⁸ De ble senere bevisst på henrettelsene etter en samtale med én av de tyske vaktene. Han kunne fortelle at en tysk vakt hadde fått en medalje for å ha skutt fire sovjetiske krigsfanger i skogen. Dette var ikke det eneste tilfellet av henrettelse i Megården. Ifølge Medvedkov ble én sovjetiske krigsfange skutt på våren 1944 for å ha gått for nært piggrådgerdet.³¹⁹ Det skulle ikke mye til for at de tyske vaktene

³¹³ Hennig 2009: 92

³¹⁴ Stokke 2017: 5 (upublisert manuskript)

³¹⁵ Haugland 2008: 256

³¹⁶ Zakariassen 1995: 30 (Årbok for Sørfold)

³¹⁷ Haugland 2008: 256

³¹⁸ Iltsjenko, Mikhail Aleksejevitsj 2010: 2 (utdrag oversatt av Narviksenteret)

<https://iremember.ru/memoirs/letno-tekh-sostav/ilchenko-mikhail-alekseevich/> (Lest: 10. mai 2018)

³¹⁹ Haugland 2008: 257-258

anvendte pistolen, slik som i dette tilfellet. Av det totale dødstallet for Megården på 15 døde i perioden 1943 til 1945, er tolv dødsfall kjent for å ha funnet sted mellom 1944 og 1945. Av disse tolv ble fem skutt på grunn av fluktforsøk og uvilkårlege henrettelser.

4.3 Oppsummering

De sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset levde i relativt gode forhold. Den tyske ledelsen i fangeleiren hadde et rykte på seg for å drive et mildt regime, og kan ha spilt inn på det forholdvis lave dødstallet. Tiltak som opprettelsen av egne sykebrakker, kjøkkenbrakke og funksjonelle latriner kan være årsaker til at syketallet holdt seg forholdvis lav på Tømmerneset. Til tross for enkelte tilfeller av tuberkulose kan ikke sykdom sies å ha vært et fremtredende problem for de sovjetiske krigsfangene på Tømmerneset. Dødstallet for perioden 1943 til 1945 var på 29 døde sovjetiske krigsfanger, og det nest høyeste tallet blant de fire fangeleirene.

Forholdene i Elvkroken var svært alvorlig fra 1943 til 1945. Dødstallet for fangeleiren var svært høye. Årsakene til dette var en kombinasjon av dårlig innkvartering og utilstrekkelig forpleining av de sovjetiske krigsfangene. I tillegg ble trolig bare én brakke benyttet for syke, og det utviklet seg en dysenteriepidemi blant krigsfangene. Resultatet av de dårlige forholdene ble 403 døde sovjetiske krigsfanger i perioden 1943 til 1945.

Fangeoppholdet for de sovjetiske krigsfangene i Kalvik fra 1943 til 1945 må sies å være forholdvis bra. En tilstrekkelig innkvartering og en relativt god forpleining kan ha ført til at dødstallet for Kalvik fra forholdvis lavt. Enkelte tiltak som opprettelse av sykebrakke, latriner, vaskerom og avlusningsbrakke kan ha minsket muligheten for sykdom og smitte blant de sovjetiske krigsfangene. Til tross for at enkelte led av hungersykdom ved frigjøringen i mai 1945, kan et dødstall på 19 døde sovjetiske krigsfanger fra 1943 til 1945 betegnes som relativt lavt.

I Megården var situasjonen noe spesiell. Forholdene virker å ha vært svært dårlige, der både forpleining og bekledningen var under parr. Det mest iøynefallende var de tyske vaktens brutale væremåte, der flere sovjetiske krigsfanger ble skutt for de minste bagateller. I tillegg ble det påstått at det herjet en tyfusepidemi i fangeleiren, og at sykdom generelt var å finne

blant krigsfangene. Til tross for de dårlige forholdene kan dødstallene sies å være forholdvis lave. Det døde 15 sovjetiske krigsfanger i Megården fra 1943 til 1945. Innkvarteringen i fangeleiren kan betegnes som tilstrekkelig, og krigsfangene hadde tilgang til latriner, sykebrakke og vaskerom. Dette kan ha ført til forholdvis lave dødstall i Megården.

Kapittel 5. En komparasjon av fangeleirene i lys av dødstallene

5.1 Leirkomplekset og fangeantallet i fangeleirene

De fire fangeleirene hadde forholdvis ulike fangeantall og innkvarteringskapasitet. Tallene for antall fanger og leirkapasitet er ikke kjent til de ulike tidene. Til tross for dette er det visse anslag som kan benyttes og sammenlignes for å se om fangeantall og innkvarteringskapasiteten var direkte årsaker til dødstallene. Dødstallet for 1943 var:

Fangeleir	Antall døde i 1943
Tømmerneset	4 av totalt 16 kjente døde (totalt 29)
Elvkroken	140 av totalt 403 døde
Kalvik	1 av totalt 19 døde
Megården	1 av totalt 13 kjente døde (totalt 15)

³²⁰

Dødstallene for Tømmerneset, Kalvik og Megården var svært lave i 1943. Antallet sovjetiske krigsfanger overskred ikke innkvarteringskapasiteten til fangeleirene i noe særlig grad, og det kan virke som om samtlige av disse leirene hadde tilstrekkelige innkvarteringsmuligheter for krigsfangene. Situasjonen var svært annerledes i Elvkroken der fangeantallet overskred innkvarteringskapasiteten. Særlig må valget om å innlosjere 600 sovjetiske krigsfanger i én brakke i en periode i 1943 ha spilt inn på de voldsomme dødstallene dette første året. Av de 140 sovjetiske krigsfangene som døde i Elvkroken, var sykdom en hyppig dødsårsak. En kombinasjon mellom dårlig innkvartering og mangelen på sykebrakker kan betegnes som delaktige årsaker til de høye dødstallene i Elvkroken. Av dødsfallene på Tømmerneset, Kalvik og Megården i 1943, kan to tilfeller være tilknyttet innkvarteringen og leirkomplekset. På

³²⁰ Dødstall utregnet fra: databasen for utenlandske krigsgraver i Norge, <http://www.krigsgraver.no/home> (Lest: 11. mai 2018), brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166, og Stokke 2017 (upublisert manuskript).

Tømmerneset mistet to sovjetiske krigsfanger livet i 1943 på grunn av sykdom.³²¹ Det var opprettet en egen sykebrakke og anlagt operative latriner i fangeleiren dette første året. Tiltak mot sykdom og sykdomssmitte ble dermed gjennomført på Tømmerneset, men fortsatt mistet to sovjetiske krigsfanger livet på grunn av sykdom i 1943. Dette kan indikere at forholdene var tilstrekkelig, men ikke gode nok til at dødsfall ikke fant sted.

Det er tydelig at de fleste dødsfallene i samtlige fangeleirer tilhørte tiden 1944 til 1945. Samtidig er det viktig å påpeke at denne perioden strekte seg over en lengre tid (18 måneder) enn perioden i 1943. De fleste av fangeleirene ble opprettet utover 1943, og hadde bare vært operativ i få måneder før starten av 1944. Dødstallene for 1944 til 1945 var som følgende:

Fangeleir	Antall døde i 1944 til 1945
Tømmerneset	12 av totalt 16 kjente døde (totalt 29)
Elvkroken	263 av totalt 403 døde
Kalvik	18 av totalt 19 døde
Megården	12 av totalt 13 kjente døde (totalt 15)

³²²

Dødstallene for Tømmerneset, Kalvik og Megården økte betraktelig i 1944 til 1945, i forhold til 1943. Til tross for dette kan både innkvartering og leirkomplekset i samtlige av de tre fangeleirene sies å ha blitt nevneverdig dårligere. I en rapport av Fenrik Haakenaasen fra 10. juni 1945 fremkommer det at Tømmerneset hadde plass til ytterligere 150 krigsfanger i fangeleiren. For Kalvik og Megården var alle brakker fulle, og det var ikke plass til flere krigsfanger.³²³ Han påpeker at samtlige tre fangeleirer hadde gode brakker, og at innkvarteringen virker å ha vært relativt bra. Av dødsfallene på Tømmerneset, Kalvik og Megården fra 1944 til 1945, er majoriteten av de døde sovjetiske krigsfangene blitt skutt. Enkelte døde av sykdom, særlig på Tømmerneset. Det kan virke som om innkvarteringen og leirkomplekset var tilstrekkelig for disse tre fangeleirene i perioden 1944 til 1945. I Elvkroken fortsatte det høye dødstallet å stige etter 1944. Årsakene til dette var trolig mangelen på

³²¹ Informasjon i epost fra Stig Olav Johansen, 8. mai 2018

³²² Dødstall utregnet fra: databasen for utenlandske krigsgraver i Norge, <http://www.krigsgraver.no/home> (Lest 12. mai 2018), Stokke 2017 (upublisert manuskript), epost fra Michael Stokke, 2. mai 2018, og rapport av Gunnar Moe, 13. mai 1945. RA, Forsvaret Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

³²³ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

tilstrekkelige sykebrakker, da Karl Skar (1995) hevdet at det bare var anlagt én brakke til syke sovjetiske krigsfanger.³²⁴ Forholdene i denne brakken var også svært alvorlige, og må ha vært en direkte årsak til de høye dødstallene. Det kan virke som om at innkvarteringen i Elvkroken ble forbedret utover 1944, og at fangeleiren neppe opplevde overoppfylte brakker. Til tross for dette var dødstallene alvorlig høye. Mangelen på flere og mer hygieniske sykebrakker kan sies å være én årsak til dødstallene i Elvkroken.

5.2 Forpleiningen i fangeleirene

Matrasjonene til de sovjetiske krigsfangene i fangeleirene virker å variere noe. På Tømmerneset kommer det frem at forpleiningen ikke var optimal, og muligens akkurat nok til at krigsfangene skulle kunne arbeide, ifølge Denisov.³²⁵ Av de fire sovjetiske krigsfangene som døde på Tømmerneset i 1943, kan ingen sies å være direkte tilknyttet en dårlig forpleining. I Elvkroken var situasjonen svært annerledes, og forpleiningen var alarmerende dårlig. Av de 140 som døde i Elvkroken var mange tilknyttet sykdom i form av diaré, feber og betennelse. Trolig var sykdommen som rammet de sovjetiske krigsfangene dysenteri, og forårsakes ved inntak av forurenset mat og vann. Det kan virke som om forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken var svært dårlig, og at flere tydde til å spise søppel og annet avfall for å overleve.³²⁶ I Kalvik er det usikker om forpleiningen var tilstrekkelig, men ingen døde av sult eller sykdommer tilknyttet sult i 1943. Forpleiningen i Megården virker å ha vært dårlig, og det førte til at lokalbefolkningen prøvde å gi de sovjetiske krigsfangene mat i enkelte tilfeller. Som et resultat av dette, ble én sovjetiske krigsfange i Megården drept på grunn av stjeling av mat.³²⁷ Dette var muligens den samme krigsfangen som Medvedkov forteller ble skutt fordi han prøvde å ta opp en matpakke langs veikanten. Det kan virke som om samtlige fangeleirer opererte med for lave matrasjoner til de sovjetiske krigsfangene. I Elvkroken var forpleiningen dårligst, og det gjorde seg utslag i de høye dødstallene i 1943.

³²⁴ Skar 1995: 50 (Årbok for Sørfold)

³²⁵ Haugland 2008: 277

³²⁶ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

³²⁷ <https://obd-memorial.ru/html/>, Kirill Nikiforovitsj Fedorenko - obd-memorial nr. 301143767 (Lest: 12. mai 2018)

Trolig forbedre ikke forpleiningen til de sovjetiske krigsfangene i de utvalgte fangeleirene seg nevneverdig i perioden 1944 til 1945. På Tømmerneset ble tre sovjetiske krigsfanger skutt for sabotasje, nærmere bestemt stjeling av mat. Det kan ha vært en indikasjon på at krigsfangene fikk for lite mat, og at enkelte valgte å skaffe seg mat på andre måter. I Elvkroken virker forpleiningen å ha vært slett, og per 10. juni 1945 led enda 57 sovjetiske krigsfanger av hungersykdommer.³²⁸ I Kalvik var forpleiningen sannsynligvis forholdsvis bra, og det var ingen som døde av sult eller underernæring. Forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene i Megården blir beskrevet som dårlig, men det er ingen dødsfall i fangeleiren som var tilknyttet slett forpleining. Per 10. juni 1945 led flere av de sovjetiske krigsfangene i Megården av hungersykdommer.³²⁹ At matrasjonene var for lave i fangeleiren virker å ha vært en realitet, men det gjorde ikke alvorlige utslag for dødstillene i 1944 til 1945.

5.3 Sykdom i fangeleirene

Det var ikke uvanlig at de sovjetiske krigsfangene opplevde sykdom i fangeleirene. For Tømmerneset var sykdom noe fremtredende i 1943, men ikke så alvorlig at det utviklet seg epidemier. Av de fire dødsfallene i fangeleiren det første året, mistet to livet på grunn av sykdom. Formen for sykdom var beskrevet som influensa for den ene, og malaria for den andre. I Elvkroken herjet det sykdom i 1943, og det utviklet seg en dysenterieepidemi i fangeleiren.³³⁰ Av de 140 som døde dette første året, er det ikke kjent hvor mange som var tilknyttet sykdom. Grunnen til disse alvorlige forholdene i Elvkroken var at fangeleiren ikke hadde operative sykebrakker den første tiden. Det er høyst tvilsomt at det fantes sanitære latriner og et operativt vaskerom for de sovjetiske krigsfangene i Elvkroken. I tillegg var forpleiningen svært dårlig. Kombinasjonen mellom de grusomme forholdene i fangeleiren må ha ført til at sykdom fikk spredt seg, og de svært høye dødstillene i 1943. I Kalvik døde ingen av de sovjetiske krigsfangene av sykdom i 1943. Grunner for dette kan være opprettelsen av tilstrekkelige sykebrakker, operative latriner og vaskebrakke. I Megården var sykdom noe

³²⁸ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

³²⁹ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

³³⁰ Brev fra Johan Hegberg Jensen til J. Lippestad, 20. oktober 1943. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db boks 166

utbredt, og Medvedkov påstår at det utviklet seg en tyfusepidemi i fangeleiren.³³¹ Til tross for dette var det ingen kjente dødsfall i 1943 som var tilknyttet sykdom.

På Tømmerneset ble ikke sykdomssituasjonen nevneverdig forbedret, og fire sovjetiske krigsfanger mistet livet av sykdom i perioden 1944 til 1945. To døde av ødem, og de to andre døde av tuberkulose. I en rapport av Fenrik Haakenaasen fra 10. juni 1945 fremkommer det at fangeleiren på Tømmerneset hadde 14 sovjetiske krigsfanger som hadde tuberkulose.³³² Av de fangeleirene som var representert i rapporten fra både Hamarøy og Sørfold, hadde Tømmerneset ett av de høyeste tallene på Tuberkulose-syke. I Elvkroken fortsatte dødstallene å stige, og sykdom kan sannsynligvis være en direkte årsak til dette. Det er ikke klart om hvor mange som mistet livet på grunn av sykdom, men trolig var det ikke en uvanlig dødsårsak. Per 10. juni 1945 hadde Elvkroken hele 94 syke sovjetiske krigsfanger, og kan indikere at sykdom hadde vært fremtredende i tiden før. I Kalvik var ikke sykdom et stort problem, men én sovjetiske krigsfange mistet livet på grunn av tuberkulose. Fenrik Haakenaasen rapporterte at det var få syke i Kalvik per 10. juni 1945, og muligens én som led av tuberkulose.³³³ I Medvedkovs beretninger kommer det frem at flere døde av sykdom. Det er dog ikke registrert dødsfall i fangeleiren i perioden 1944 til 1945 som var tilknyttet sykdom.

5.4 Flukt og henrettelser i fangeleirene

Det var ikke uvanlig at de sovjetiske krigsfangene prøvde å flykte fra fangeleirene i 1943. På Tømmerneset var det gjennomført én flukt det første året. Den ble vellykket, og fem sovjetiske krigsfanger klarte å ta seg til Sverige. I Elvkroken er ingen fluktforsøk kjent i de tilgjengelige kildene. I Kalvik prøvde én sovjetiske krigsfange å flykte, men ble senere tatt. Han ble så skutt, som var en vanlig straff for de krigsfangene som prøvde å flykte fra tyskerne. Det er ikke registrert noen fluktforsøk i Megården i 1943, men én sovjetiske krigsfange ble skutt av en tysk vakt dette første året. Grunnen for denne henrettelsen var at krigsfangen hadde prøvd å ta opp en matpakke i veikanten.

³³¹ Zakariassen 1996: 54 (Årbok for Sørfold)

³³² Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

³³³ Rapport av Fenrik Haakenaasen, 10. juni 1945. RA, Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. F boks 2

Flukthyppheten øker betraktelig i de utvalgte fangeleirene i perioden 1944 til 1945. På Tømmerneset var det tre fluktforsøk, men samtlige ble tatt og skutt. I tillegg blir tre sovjetiske krigsfanger henrettet på grunn av sabotasje. Krigsfangene hadde prøvd å stjele mat, og ble derfor skutt av tyskerne. Dette ble regnet som sabotasje mot det tredje riket. I Elvkroken er det ikke registrert fluktforsøk av sovjetiske krigsfanger i perioden 1944 til 1945. Den store masseflukten i Kalvik blir gjennomført sommeren 1944. Tolv krigsfanger klarte å ta seg frem til Sverige, mens tolv ble skutt. I denne flukten ble to sovjetiske krigsfanger borte på fjellet, og ble antatt omkommet. 14 sovjetiske krigsfanger mistet livet ved denne hendelsen i Kalvik. I Megården prøvde fire krigsfanger og grave seg ut av fangeleirer via kjøkkenbrakken, men ble tatt. Før de ble skutt, måtte de stå helt i ro en hel dag i fangeleirens sentrum. Én sovjetisk krigsfange ble skutt av en tysk vakt i våren 1944 i Megården på grunn av at han hadde stått for nært gjerdet. Det ble gjennomført flere fluktforsøk i perioden 1944 til 1945, samtidig som flere sovjetiske krigsfanger ble uvilkårlig henrettet av tyske vakter.

Kapittel 6. Konklusjon

De sovjetiske krigsfangene i Norge under andre verdenskrig var et tema som var lite representert i faglitteraturen før 1990-tallet. Det kan virke som om interessen for de sovjetiske krigsfangenes heroiske innsats i Norge er på frammarsj. Den generelle delen av tysk okkupasjon- og fangepolitikk i Europa er forholdvis godt dekt i litteraturen. Større utfordringer vil fremtre i undersøkelsen av de enkelte fangeleirene i Norge. For å kunne forstå de sovjetiske krigsfangenes opplevelse av fangeoppholdet må man ned på leirnivået. Det er ved en kildekritisk undersøkelse av eks-krigsfangers egne beretninger, vitneforklaringer, og lokalbefolkningens inntrykk at fangeleirhistorier trer frem. Det kommer dog ikke uten utfordringer da kildematerialet ofte er ufullstendig og fragmentert. Samtidig kan ikke målet være å få svaret på alt. For mitt vedkommende var en undersøkelse av årsakene til dødstillene på Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården målet. I samtlige av fangeleirene var sovjetiske krigsfanger innkvartert fra 1943 til 1945. I Elvkroken var dødstallet svært høyt, og skilte seg betydelig fra de andre tre fangeleirene. Med hele 403 dødsfall var den én av de fangeleirene i Sørfold med høyest dødstill. Kombinasjonen mellom dårlig forpleining, utilstrekkelig innkvartering, få sykebrakker og mangelen på hygiene gjorde brutale utslag for de sovjetiske krigsfangene på Elvkroken. Tømmerneset hadde nest høyest dødstill av de utvalgte fangeleirene, og målte totalt 29 døde. Det er særlig perioden 1944 til 1945 som la grunnlaget for dødstillene da flere ble skutt på grunn av fluktforsøk eller stjeling av mat.

Tømmerneset hadde også det høyeste fangeantallet av de fire fangeleirene med hele 867 sovjetiske krigsfanger per 16. mai 1945. Ingen av dødsfallene kan dog ikke knyttet til en dårlig innkvartering eller til et leirkompleks med betydningsfulle mangler. I Kalvik var forholdene til de sovjetiske krigsfangene relativt bra, til tross for at 19 mistet livet. Masseflukten sommeren 1944 førte til at dødstallene steg betraktelig da hele 14 døde i forbindelse med hendelsen. Gunnar Moe beskrev Kalvik som en «mønsterleir», og siktet til de sovjetiske krigsfangenes gode forhold til den tyske leirkommandanten. Av de fire fangeleirene var dødstallet lavest i Megården. Her mistet 15 sovjetiske krigsfanger livet fra 1943 til 1945. Gjennom hele fangeleirens operative tid var Medvedkov innkvartert i Megården, og har fortalt mye om sitt opphold der. Av hans beretninger blir fangeleiren beskrevet som rene marerittet, og påstår at mange kamerater mistet livet på grunn av de kummerlige forholdene. Trolig satt Medvedkov med mange vonde minner fra Megården, og kan ha påvirket hans forklaringer. I og med at 15 mistet livet i fangeleiren, vil Medvedkovs beretninger virke noe overdrevne. Uansett har han gitt sitt subjektive inntrykk av fangeoppholdet i Norge, og representerer en førstehåndskilde som er sjeldent blant dokumentasjon rundt fangeleirene i landet. I denne avhandlingen var målet å undersøke ulike årsaker til dødstill i fire fangeleirer. Det har vært et utfordrende arbeid, og med varierende resultater. Til tross for dette er enkelte deler av de reelle forholdene på Tømmerneset, Elvkroken, Kalvik og Megården gjort rede for. Forhåpentligvis kan det være én brikke i et omfattende puslespill som tar for seg de sovjetiske krigsfangenes situasjon i Norge under andre verdenskrig.

Kilder

Arkiv

Riksarkivet, Oslo

S-1268: Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A. Db, boks 166

S-1557: Riksadvokaten, Krigsforbryterarkivet. Boks 34

RAFA-1939: Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv. Boks 1-3

RAFA-2174: Tyske arkiver, Reichskommissariat. Eci, boks 2

Litteraturliste

- Abraham, Ole-Jacob (2007) *Forelebig udö – Sovjetiske krigsfangar, norske partisanar og russaren Nils*. Bergen
- Bartov, Omer (1985) *The Eastern Front, 1941-45: German troops and the barbarisation of warfare*. Basingstoke.
- Bjørnbæk, Gustav (1998) *Norsk vær i 100 år*.
- Bohn, Robert (1999) *Det tyske Rikskommisariatet i Norge 1940-1945*, i Stein Ugelvik Larsen (red.) *I krigens kjølvann*. Oslo
- Bohn, Robert (2000) *Reichskommisariat Norwegen – «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*. München
- Burke, Peter (1992) *History and Social theory*. Oxford
- Ellingsve, Arvid (1989) *Nordlandsbanens krigshistorie*. Oslo
- Elvemo, Jarle (2013) *Dødsleirene på norsk jord – En beretning om norske tilintetgjørelses- og krigsfangeleirer og andre krigstragedier*, Porsgrunn
- Goldhagen, Daniel Jonah (1996) *Hitlers willing executioners: ordinary germans and the holocaust*. New York
- Hatlehol, Gunnar D. (2015) *«Norwegeneinsatz» 1940-1945 – Organisation Tods arbeidere i Norge og grader av tvang*. Dr. avhandling fra Universitetet i Trondheim
- Haugland, Magne (2008) *Do Svidanija – På gjensyn! Dokumentberetninger om sovjetiske krigsfanger*. Sandnes
- Hennig, Johannes Martin (2009) *Ein tysk soldats dagbok frå krigen i Nord-Norge*. Overs. av Berit Nøkleby. Oslo
- Hildebrand, Klaus (1984) *The Third Reich*. München
- Kjeldstadli, Knut (1999) *Fortida er ikke hva den en gang var – En innføring i historiefaget*. Oslo
- Kreyberg, Leiv (1946) *Frigjøringen av de allierte krigsfanger i Nordland 1945*. Oslo

- Mitcham, Samuel W. & Mueller, Gene (2012) *Hitlers commanders – Officers of the Wehrmacht, the luftwaffe, the kriegsmarine and the waffen-SS*. Plymouth
- Mladjenovic, Ljubo (1988) *Beisfjordtragedien*. Oslo
- Norges Røde Kors (1984) *Menneskerettigheter i væpnede konflikter – Genèvekonvensjonene og andre gjeldende internasjonale regler*. Oslo
- Nøkleby, Berit (2004) *Krigsforbrytelser – Brudd på krigens lov i Norge 1940-45*. Oslo
- Otto, Reinhard (2011) Cemeteries of soviet prisoners of war in Norway i *Historisk tidsskrift* 90,
s.531-557
- Rees, Laurence (2011) *Auschwitz – Nazistene og den endelige løsningen*. Overs. av Kjell Olaf Jensen. Oslo
- Rønnebu, Finn (2017) *Et skammens eventyr – Det tyske jernbaneprosjektet i Nordland – fanger, okkupanter og lokalbefolkning*. Sandnes
- Soleim, Marianne Neerland (2004) *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 - Antall, organisering og repatriering*, Doktorgradsavhandling i historie, Tromsø
- Steffenak, Einar Kr. (2008) *Russerfangene - Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne*. Oslo
- Stokke, Michael (2008) *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-1945. En sammenligning av arbeids- og leveforhold*. Mastergradsavhandling i historie, Bergen
- Stugu, Ola Svein (2012) *Norsk historie etter 1905 – Veggen mot velstandslandet*. Oslo
- Thjømøe, Silje Løvstad (2013) *Krigskollaboratører eller jernbaneingeniører – På sporet av NSBs samarbeid med tyskerne om byggingen av Nordlandsbanen under andre verdenskrig*. Masteroppgave fra Universitetet i Trondheim.

Lokalhistoriske årbøker

Årbøker for Hamarøy 1995, 2000, 2007

Årbøker for Sørfold 1981, 1983, 1986, 1989, 1992, 1995, 1996, 2007

Internettressurser

Abraham, Ole-Jacob (2009) Russarfangane. Mytar, faktar og nyansar i *Historisk tidsskrift*, 88 s.293-305a

<https://www.idunn.no/file/pdf/33771970/art07.pdf>

Iltsjenko, Mikhail Aleksejevitsj (2010) *Memories of veterans of the great patriotic war* (utdrag oversatt av Narviksenteret)

<https://iremember.ru/memoirs/letno-tekh-sostav/ilchenko-mikhail-alekseevich/>

International Committee of the Red: Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929:

<https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/305>

Kvarum, Frits Odd, ukjent utleggelsesdato. Oversatt utdrag fra Johannes Martin Hennigs dagbok 1984:

<http://strokesnes.orgfree.com/Arboker/Hennig.htm>

Kujala, Antti (2008) «The unlawful killings of POWs during the continuation war 1941-44» i *POW deaths and people handed over to Germany and the Soviet Union in 1939-55:*

https://www.arkisto.fi/uploads/Julkaisut/monografiat/POW%20deaths_web.pdf

«**Memorial**» - Russisk database for døde eks-krigsfanger:

<https://obd-memorial.ru/html/>

Database over utenlandske krigsgraver i Norge:

<http://www.krigsgraver.no/home>

Rønnebu, Gaute Lund (2014) «*En ualminnelig vemmelig sak*» - *Opinionens reaksjoner på Operasjon Asphalt i 1951*. Mastergradsoppgave i historie, Bodø

https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/handle/11250/195004/Roennebu_Gaute_%20Lund.pdf?sequence=1

Stokke, Michael (2017) Fangeleiren i Beisfjord 1942-1945. Jugoslaviske fanger og sovjetiske krigsfanger:

<https://narviksenteret.no/wp-content/uploads/2017/09/Fangeleiren-i-Beisfjord-1942-norsk.pdf>

Westerlund, Lars (2008) *POW deaths and people handed over to Germany and the Soviet Union in 1939-1955* (A research report by the Finnish national archives), Helsinki:

https://www.arkisto.fi/uploads/Julkaisut/monografiat/POW%20deaths_web.pdf

Upubliserte kilder

Stokke, Michael (2017) *Kalvik*. Upublisert manuskript